Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 117 (15337) ◆ 1994 чылдың август 4, четверг ◆ Ат салган шагы 23.45. Садар өртээ 150 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 80 ЧЫЛЫН, РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН БОЛГАШ «НААДЫМ-94»-ТҮ ДЕМДЕГЛЕП ЭРТТИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың август 3. № 296. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайның 80 чылының, Республика Хүнүнүн болгаш «Наадым-94»-түн байырлалын 1994 чылдың август 13-тен 15-ке чедир эрттирер.

2. Кызыл хоорайның 80 чылынга, Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-94»-ке тураскааткан байырлыг хуралды Тываның В. Көк-оол аттыг көгжүм-шин театрынга 1994 чылдың август 13-те эрттирер. Тыва Республиканың Чазак Башкаруулуг оралакчызы, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сатты илеткелчи кылдыр бадылаар.

3. Кызыл хоорайның юбилейин, Республика Хүнүн болгаш «Наадым-94»-түн эрттиреринің программазын болгаш сметазын бадылаар (кошкан).

4. Сан яамызы (Салчак) юбилей хемчеглерин Россия Федерациязының составында Тыва Республиканың 50 чылының байырлалынга тускайлаан акша-хөреңгилерниң күсели-биле акшаландырар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 80 ЧЫЛЫН, РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН БОЛГАШ «НААДЫМ-94»-ТҮ ЭРТТИРЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫ

Август 13-те

8.00—13.00 — Байырлал концерттери болгаш хоорайның кудумчуларында ярмаркалар (Тыва эки турачылар кудумчузу, «Азия төвү» тураскаал чанында, «Восток» деп автобус доктаар чер, «Детский мир» магазын чаны, автоорук техникуму, № 5 школаның спорт шөлү, «Енисей» Культура бажыңының чанында).

10.00—11.00 — Хоорайга аът-биле селгүүстээшкин (ипподром — Улуг-Хемнин оң талакы эрии).

12.00—14.00 — Кожууннар төлөөлекчилериниң парады. «Байлак Тывам» деп композиция (Улуг-Хемнин оң талакы девискээринде «Хүрээ» районунга өглерден тургустунган хоорайжыгаш).

14.00 — Культураның Национал парыгынаң суг адырынга узун хемчеэлдиг эжиндиришкин.

17.00 — Хол, бут бөмбүүнүң, стол теннизинің, шыдыраа талазы-биле хоорайның болгаш республиканың эң-не шилиндек спортчуларының аразынга байырлалдын маргылдаалары.

16.00 — Хоорайның эң баштайгы туттунган бажыннарының бирээзинде тураскаалдыг самбырага чечектер салыышкынының ёзулалы.

17.00 — Кызыл хоорайның 80 чылынга, Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-94»-ке тураскааткан байырлыг хурал.

20.00—24.00 — Аныяктарның кежээки хөглээшкиннинг селгүүстээшкини. (Арат шөлү). Дүнеки фейерверк.

Август 14-те

9.00 — Хол, бут бөмбүүнүң, шыдыраа болгаш стол теннизинің талазы-биле маргылдааларның уламчылаашкыны.

9.00—13.00 — Эрзин — Кызыл оруунга хоорайдан 12 километрге аът чарыжы.

14.00—16.00 — Янзы-бүрү программалар ёзугаар ипподромга аът чарыжы. Аът парады.

16.00—19.00 — «Хүреш» стадионга байырлалдын театржыткан спортчу көргүзүглери.

Август 15-те

10.00 — «Марафон-94»-түн эгелээри. Тыва Республиканың болгаш Моолдун эң шыырак 128 мөгелериниң национал хүрежи, «Кызыл — 80 чыл болган» деп маргылдааларның чемпионнарынга чемпион ленталарын (кожааларын) тыпсыры.

Делегациялары болгаш аалчыларны үдээри.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттар соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелдер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга эдилгелер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттар соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында эдилгелерни киирер:

1. 2 үүлдү мынчаар эде бижиир:

«10. Хоойлужудулгада көрген таварылгаларда, шиитпир хүлээп алыр болгаш үнүп чорааннарның орнунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттарының соңгулдаларын организастаар».

2. 5 үүлдү мынчаар бижиир:

«25 үүлдүн II кезээнде «эрттирбес» деп сөстүң орнунга «доктаттынган хуусааларда эрттирбес» деп бижиир. Бо таварылгада Төп соңгулда комиссиязы ниити республиканың соңгулда каттыжыышкыннарындан кандидаттарның адын немей депшидери-биле база хоойлужудулгага дүүштүр соңгулдаларның дараазындагы ажылын боттандырары-биле соңгулдаларны 7 неделя соңгаар чылдырар дугайында шиитпирни хүлээп алыр».

3. 7 үүлде Төп соңгулда комиссиязының саналы-биле «Дээди Хурал соңгулдаларны соңгаарладыр» деп сөстерниң орнунга «Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларны соңгаарладыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр» деп бижиир.

4. 8 үүлдү мынчаар бижиир:

«Соңгулдалар болбаан азы соңгулдаларны шын эвес деп санаанда, Төп соңгулда комиссиязының шиитпири-биле чаа соңгулдаларны эрткен соңгулдаларның хүнүнден үш айдан орай эвесте эрттирери-биле чарлаар».

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың июль 4.
№ 146.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ЧҮГЛЕ СЕНАЖЧЕ

«Революцияның чалбыыжы» совхоз бо хүннерде сиген кезилдезиниң талазы-биле мурнуку одуругже кирген. Олар чылдың-на сиген-ширбииш белеткелиниң талазы-биле мурнакчыларның одуруунда чоруп турарын кожуунуң ажыл-ишчилери пат билир апарган.

Эрткен 1993 чылда олар сиген кезилдезиниң планын колдуунда-ла ийи катап ажыр күүсеткен болгаш бо чылын безин курлавырлары артып калган-на болгай. Ынчангаш бо чылгы чаъс-чайыктың үргүлчүлээшкини турза-даа, олар сиген кезилдезин кожуунуң өске ажыл-агыйларынга көөрде элээн шуудады берген.

Ам бо хүннерде безин совхоз 190 га черниң сигенин кестиргеш, оон 180 тонна сигенни белеткеп алган. Ол ышкаш 200 хире тонна сенажты белеткеп алганнар. Сиген белеткээр бригаданың бригадири Николай Никитиниң кинрген үлүг-хуузу улуг дээрзин айтыры чугула. Олар чаъс-чайыкка сылдаглап олурбайн, сенаж салырынче бүгү күштү мөөнеп турары эки. Ынчангаш кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Т. А. Хундановтуң чугаалааны ышкаш, чүгле сенаж амдыызында биске дузалаар, а агаар-бойдустуң аязырын манап олурер болзувусса, мал чеми чок артып каар чыгыы бис. Ынчангаш кожуунуң өске ажыл-агыйлары сенаж салырынче дүргени-биле киргени дээре.

Бистиң корр.

Чурттар аразының харылзаазы

ШВЕЙЦАРИЯЖЕ ЧАЛАЛГА

Ак-көк хемнерлиг, таңды-сынныг Тываны даглыг-суглуг Швейцария-биле деңнеп, бистиң республиканы бүгү делегейге билдингир ол чурт-биле дөмейлеп, демдеглеп турары таварылга эвес. Тыва Республиканың кыдыг-кызыгаар районнарынга биче ГЭС-тер тудар айтырыг тургустунуп кээргге, Швейцарияже ажылхерекчи аян-чорукту ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак эгелеп, онзагай чаражы-биле мактадып турар бойдус-чурумалдыг ол чурт-че чорааш келген. Черле ынчаш, чурттар аразынга харылзааларны хөгжүдер, сайзырадыр талазы-биле улуг үлүг-хуу бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржакка онаашканын, Шериг-оол Дизижиковичиниң Түрүция чорааш, үре-түңнелдиг ажылдаанын рынок ыйыдыышкынының бо берге үезинде ТР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин быжыглаарынга шын угланыышкынны берип турар деп билип турар бис.

Бо удаада Шериг-оол Дизижиковичиниң адынга мындыг сөстерлиг телеграмма келген: **«Хүндүлүг дээрги Президент, Швейцарияга стажировка эрттирип ажылдаары-биле Дээрги М. К. Анай-оолду чалап турарывысты Силерге дыңнаттывыс. Эң эки күзээшкиннер-биле, Силерниң Филипп Вирдис».**

Тыва Республиканың биче ГЭС-тер тудуунуң талазы-биле сайыды Мерген Анай-оолду Фрибургта ЕЕФ фирманың чалаанының кол утказы: төлевилел-бюджет документациязын тургузары, ачы-дуза чедирилгезиниң өртек-үнезин хуваары, ийи таланың аразында моон соңгааргы сорулгаларны тодарадыры болур.

Бистиң республика биче ГЭС тударының талазы-биле Швейцария-биле кады ажылдап турар чүве болганда, М. Анай-оол сайыттың орта чеде берген үезинде Тыва Республиканың күрүне делегациязын Швейцарияже барып чедериниң белеткелин чорудар.

Ам бо хүннерде Юрий Ондар Швейцарияның Фрибург хоорайда чеде берген. Ол аңаа техниктиг айтырыглар талазы-биле стажировка эртер. А бо таварылгада Тоора-Хем ГЭС-тиң төлевилелиниң начальниги, сайыт М. Анай-оолду 1994 чылдың август 6-дан 18-ке чедир стажировка эрттирери-биле база оон үлаштыр аңаа айыттынган хүүсаада ажылдаары-биле чалап турар. Швейцарияга баргаш, стажировка эрттирип-даа, ажылдап-даа турган хуусаазында хонар-дүжери, аштаныр-чемненири — бүгү-ле чүве халас болур.

Биче ГЭС тудуунуң талазы-биле ам бир кижини өөредип ап болурунуң чотумчалыг аргазы шак мынчаар тургустунуп келген. Алыс эртеми энергетик сайыт М. Анай-оол чазак кежигүнү кижи болганда, сөөлгү сөс ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка артары чугаажок. М. Анай-оолга ам херек-ле чүве — Президентиниң чөпшээрели, бо-ла-дыр-ла.

Даңзы САЛЧАК.
«Шынның» корр.

ТЕМП ШАЛЫПКЫН

Инек-Даш трактор-хову бригадазының ниити тарылга шөлү 490 ажыг гектар. Оларның аразында 120 гектарда люцернаны каш чыл бурунгаар тараан. Бо чазын ажыл-агый кызыл-тасты 200, суланы 150, арбайны 60, көк-суланы 20, картофельди 3 гектарга тарып олурткан, олдарның шуптузу суггатты.

Часкы үеде суггатты, аңдарылганы, илииртээшкинни база чажылданы шынарлыг, шалыпкын чоруткан. Ооң ачызында чаштынган тараа культураларының үнүжү багай эвес болган. Чайгы суггатты база үе-шаанда чогумчалыг чоруткан. Июнь айның сөөлгү хүннери аажок чаашкынныг болганындан, бо культураларның өзүмүнге база дөгүм болган.

Тарылганы, чажылданы шалыпкын чорударынга хоочун, дуржулгалыг трактористер Михаил Ондар биле Чойган-оол Монгуштуң шалыпчы, кызымак күш-ажылын демдеглээри артык эвес боор. Ол ышкаш суггатчылар Ликсоо Куулар, Байырды, Владимир, Ой-наар-оол Ондарларның ажылы мактадыг болбас аргажок, эр-хейлер.

Совхоз дирекциязы часкы сезон үезинде аъш-чем-биле хандырылганы чогумчалыг чоруткан. Механизаторлар, суггатчылар халас чемненип турган. Ам келир дүжүт ажаалдазында ону уламчылаары күзенчиг-дир. Чайгы суггат үезинде суггатчылар чадаг калган, техника-биле хандырбаан. Суурдан кылаштажып, шөлдерин суггарып чайлааны хомуданчыг. Оларны хандырыптар хире техника ажылдарыйда бар болгай.

120 гектар шөлде люцернаның баштайгы кезилдезинче кирипкен Бир гектардан ортумаа-биле 20-25 центнер дүжүтту ажаап ап турар. Чоокку хүннерге чедир 70 ажыг гектары кестинген, оон 10 тоннаның элээн каш сарааттары тургустунган. Дүжүдүн ажаап каапкан шөлдерге улаштыр суггатты чоруда берген. Ооң ийи дугаар кезилдезин август айның 20-ден ыңай чорудары көрдүнген. Ону сиген шөлү чок чамдык малчыннар ажаап алыр. Олар кезип, белеткээш, кыштагларынче улаштыр сөөртүрлер.

Люцерна кезилдезинде Вячеслав Хертек, Александр Ондар олар идепкейлиг киржип, хүнде күш-ажылчы норманы доктаамал ажыр күүседип турарлар. Чоокку хүннерде чаъстаашкын үргүлчүлелдиг болганындан ону бөлүп, сарааттаары саадалгалыг боор турар. Аяс, каан хүннерни ажыттап, удур кургадып, өөлер сорулганы салган.

«Кызыл-Тайга» совхозта бо чылын люцернаны эрткен чылдыындан дора эвес арбынны белеткеп алыр магадылал бар. Арттыр белеткеп алган курлавырларны өске ажыл-агыйларга садары көрдүнген. Ол база ажыл-агыйга эвээш эвес ажыктыг орулганы киирер.

Күскү дүжүт ажаарынга тараа кезер ийи комбайн биле картофель ажаар бир комбайнның септелгези чоокку үеде доостур. Механизаторларның хонар турлааның септелгезин чорудуп эгелээн. Инек-Даштың ишчилери апрельден эгелеп шалын төлевир албаын келген. Маңаа хамаарыштыр совхоз дирекциязы чогумчалыг хемчеглерни алыры чугула. Ынчанмас болза ажылчын күштүң холдары салдынчак апаары чадавас.

Маадыр ТҮЛҮШ.
Бригадир-агроном.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

ПОЛИТИКТИГ БАЙДАЛ НАРЫН БОЛУР...

Күрүне Думазының Даргазының коммунистер фракциязының бир бөлүүнге хамааржып турар оралакчызы Валентин Ковалев Россияга политиктиг байдал келир күзүн четчири-биле нарын болур, ынчалза-даа мурнунда болгулааны ышкаш, ындыг дүвүрээзиннер болбас ышкаш сагындырып турар деп санап турар. «Экономикада байдал дыка берге бооп турар болгаш оон эн ханы точка-зынга ам-даа четпээн чадавас бис, ынчалза-даа рынок харылзаалары, элен-халан-даа болза, ажылдап эгелээн-дир» — деп, ол РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылааш, чугаалаан.

«Хөөредикчилер октябрь айда социал дүймээзин болур деп оштап турарлар, ынчалза-даа ынчан безин экономика доктаай бербес» — деп, Валентин Ковалев тайылбырлаан.

ХОЛЕРАГА УДУР ЭМ-ТАҢНАР

Россияның Онза болуушкунар талазы-биле яамызының АН-74 самолёду Дагестанда холера аарыынга удур демиселге ажыглаар чүүкту Махачкалада дүүн чедирген. Ниитизи-биле 50 тонна эм-таңнарны чедирер үжүрлүг. Ынчангаш дүрген дуза чедирери-биле РФ-тиң ОБЯ-зының сайыды М. Анай-оол чазак кежигүнү кижи болганда, сөөлгү сөс ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка артары чугаажок. М. Анай-оолга ам херек-ле чүве — Президентиниң чөпшээрели, бо-ла-дыр-ла.

Даңзы САЛЧАК.
«Шынның» корр.

БҮДҮРҮЛГЕ ДЕҢНЕЛИ КУДУЛААН

Хабаровск крайның экономиказы ханы кризистиг байдалда дээрзин ыңда парлаан статистиктиг түннелдер көргүзүп турар: 1993 чылдың баштайгы чартыы-биле деннээрге, үлетпүр продукциязын кылып үндүрери үштүн биринге эвээжээн, кара металлургияда деңнел 53 хуу, машина кылыр бүдүрүлгелерге — 70 хуу, ыяш кезип, болбаазырадыр адырда — 42 хуу кудулаан.

Эрткен чылдың бирги чартыында турганынга бодаарга, деңневир өртектер-биле капитал салыышкыннарының ниити хемчээли 51 хуу болган.

БООП КӨРБЭЭН ТАВАРЫЛГА

Оожум океан флодунда кажан-даа дынналбаан болуушкун болган: Ыраккы Чөөн чүктүн шериг тудуунун 16 офицерлери ажыл соксадыышкынын чарлаан. Шериг тудугжуларга ажыл төлевирин элээн каш ай иштинде бербээн, оон кадында дыка хөй кижилер паёктарны азы немелде акша-төлевирлерни албайн турар. Ынчан баарга, командир погоннарлыг кижилер хоорай прокуратуразындан дилег кылганнар. Оон соонда, офицерлерниң чамдыызынга шалыңны берген-даа болза, бөдүүн ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны база катап уттупкан болган. Чогум-на ынчан олар ажыл соксадырын шиитпирлээн.

ШИИТПИРЛИГ ХЕМЧЕГЛЕР ХЕРЕК

Терниң казак шерииниң атаманнар чөвүлелиниң кылган медеглелинде Сонгу Кавказтың девискээринде чурттап турар казактарның болгаш орус кижилерниң амытынын камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырын негеп турар.

Ол медеглелдин бижимелин Россияның Президентизинче, Ставрополь крайның губернаторунче, Кавказтың Минеральные воды чагыргазының даргазынче, Кабардин-Балкарияның, Сонгу Осетияның, Ингушетияның, Чечняның президентилеринче, Дагестанның Күрөөвүлелиниң даргазынче, Тур администрацияның башкарыкларынче чоруткулаан.

ҮНҮҮШКҮННҮГ КОЛЛЕГИЯ

Россияның камгалал үлетпүрүнүң комитединиң үнүүшкүннүг коллегиязы бодунуң хуралдаар чери кылдыр үлетпүр, оон иштинде шериг техниказын кылып үндүрер бүдүрүлгелер талазы-биле база бир улуг регион болур Татарстанны шилип алган. Коллегия хуралы аңаа ажыттынгаш, дүүн ажылын дооскан. Аңаа шериг болгаш шериг эвес-даа чатыларны амгы үениң байдалдарынга таварыштыр хуваарының айтырыгларын тодаргай чугаалажып көрген.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТРГЕ ТЕЛЕГРАММА

Санкт-Петербургтың дыка хөй чурттакчылары моон мурнунда «МММ» акционерлиг ниитилелдің акцияларын садып алган турганы билдингир.

Амгы үеде олар ук ниитилелдің таваржып турар бергелери-биле холбаштыр боттарының дүвүрелин илередип турар. Ынчангаш ол хоорайда «МММ»-ниң хөй-ниити комитедин тургузуп алганнар. Оон баштайгы алган хемчээ — «МММ»-ниң буурап дүжерин болдурбас дээш акциялар ээлерин сырый каттыжарынче кыйгырыг болган. Ол ышкаш Ынчан баарга, командир погоннарлыг кижилер хоорай прокуратуразындан дилег кылганнар. Оон соонда, офицерлерниң чамдыызынга шалыңны берген-даа болза, бөдүүн ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны база катап уттупкан болган. Чогум-на ынчан олар ажыл соксадырын шиитпирлээн.

«МММ»-ниң талазы-биле Чазактың туружун эде, көөр негелде салган телеграмманы Виктор Черномырдинче чоруткан. Ону хүлээп албаан таварылгада ала-чайгаар организастаттынган күштер премьер албан-дужаалынган халажыры дээш кампанияны эгелээр апаарын ыңда сагындырган.

ПРОДУКТУЛАР ӨРТЭЭ ЧИИГЭЭН

Продуктуларның, ылангыя кат-чимис аймаанын өртектери Киров облазында июль айда ортумаа-биле 17,6 хуу кудулаан.

Июнь айга деннээрге, аңаа арбузту 14 катап, сливаларны болгаш алычаны — 37 катап хөйну садып-саарган. Ынчалза-даа ары чигириниң өртээ бир килограммның 10 мун рубль чедир аартаан, тарымал тоорук үезинде бир мун рубльге немешкен, эрги картофель болгаш морковь барык чартыында чедир өртээ ултаткан.

Ажыглалга кирер чугула тудугда

БАШТАЙГЫ ЭЭЛЧЕГНИ КИИРЕРИ — СОҢГААРЛАТТЫНМАС АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың Президентизиниң киирип келгенин езугаар 1994 чылда төпчүткен капитал салыышкыннарның күсели-биле тударын болгаш акшаландырарын мурнадыр объектилериниң даңзызын Дээди Хурал бадылаан болгай. Ол объектилериниң аразында кол черни хой кежинден тон даараар фабрика ээлеп турар.

Хой кежинден тон даараар фабриканың тудуу эгелезе-даа, акша-төгериктиң чедишпес берге байдалдарындан ыңда ажылдар ара соксап, тудугнуң хуусаазы улам-на узамдыгып бар чорааны билдингир болгай. Ынчалзажок бо чугула тудугну ажыглалга киирер дээш болдунар-ла хемчеглерни республиканың удуртукчулары ап, янзы-бүрү аргаларны ажыглаанар. Ылаңгыя Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин бо чугула тудугга база чораан болгаш оон ажылчыннары-биле, удуртукчулары-биле ажыл-ишчи чугааны кылып, ыңда ажылдың ниити байдалы-биле танышкан. Шынап-ла, акша-төгериктин берге байдалдарында ол хире улуг фабриканы тудуп алырының бергезин Б. Н. Ельцин билгеш, тудугну бо чылын ажыглалга киирерінге херектиг акша-биле дузалажырын аазап, ол талазы-биле улуг дузаны чедиргенин республиканың чону-даа билир болгай.

Моон мурнундагы чылдарда ышкаш, тудугну кылырынга херек акша-төгерик-даа, материалдар-даа бар турда, капитал салыышкыннарны шингээдип ап шыдавайн баар ыңдыг таварылга ам турбас боор дээрзинге бүзүрээр бис. Ам акша-ла бар болза, ажыл чоруп турар апарган үе ышкажыл бо. Ынчангаш Кызылдың хой кежинден тон даараар фабриказының тудуунда байдал амгы хүннерде кандыгыл, тудугжулар, эптекчилер, ажыглакчылар ам үүнү кылып турарлары? Бо айтырыгны тодарадыры-биле ол объектиге болуп эрткен планнаашкын хуралынга барып киржип, ыңда ажылдарны харыылап турар удуртукчуларның чугааларын ынаан мен.

Планнаашкын хуралын эрттирери-биле Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы, тудуг, архитектура болгаш чурттал-коммунал ажыл-агый сайыды В. А. Монгуш туттунуп турар фабриканың тудуунга келген. Моон мурнундагы эрткен планнаашкын хуралдарынга кылдынган сумелерни, чагыларны канчаар күүсеткенин хынап алыры-биле баштай-ла фабрика тудуунуң объектилерин Виктор Александрович ол ажылдарны ыңда харыылап турар удуртукчулар-биле кады эргип-кезиди-даа. Өрээл бүрүзүнге кирип, ыңда кандыг ажылдар канчаар кылдынып турарын сонуургап, үүү чедир кылдынмаанын, кымның буруузу-биле ол ажылдар хожудап турарын айтырып, ол четпестерни канчаар эдип алырының аргаларын сумелеп, айтырып, ону харыылап турар удуртукчулар-биле сумележип чоруп турду. Ол хире улуг объектиниң тудуунда чоруттунуп турар ажылдарны, чамдык черлерде тургускулаан дериг-херекселдерни-даа көрдүвүс. Кайы-даа участокта ажылыш хайныккан — аңаа турар кижилер, шынап-ла, чок болду. Кижи бүрүзү-ле харыылаар ажылдарында боттарының туруштарын ээлепкен, ажыл-ишчи хевир көзүлзе-даа, чамдык участокта ажыл ам-даа шүүдап чадап турарын ону харыылап турар удуртукчулар-даа, сайыт боду-даа чугаалап турдулар.

Бо хире улуг тудугну кылыры-даа, оон нарын дериг-херекселдерин эптеп тургузары-даа кончуг берге дээрзи кымга-даа билдингир. Ооң-биле чергелештир ажылга шаптык ужураштырып турар үүлдер база эвээш эвес болганын ол хуралга чүве чугаалаан эштер база чугаалап турдулар. Ону бадыткаары-биле мындыг үүлдерни маңаа киирери артык эвес. Үүл дээрге, ол фабриканың амгы байдалдарында аңаа кабель продукциязының чедишпейн турарының ыңда чугаа база үнүп келген. Ынчалза-даа складтарда кабель продукциязы эмгежок дээрзин база бир эш немеди. А херек кырында көөрге, шынап-ла, ол продукция складтарда хөй чыылган, ынчалза-даа аңаа ажыглаттынмас продукция болуп-тур. А аңаа хереглеттинер ужурлуг кабель продукциязын ам Новосибирск хоорайдан чагыдар апарганы ол, үүге дээрге ол продукция ам-даа 50 хуу чедишпейн турар-лыр. Ынчангаш ол продукцияны харыылаар ужурлуг эштер келир пятницага чедир ол айтырыгны шиитпирлээрин планнаашкын хуралындан оларга дааскан.

Фабриканың дериглелериниң аразында база бир кол үүл — хоолайлар-ла болтай. Ылаңгыя фабриканың цехтеринге кире бээрге, хөйле көстүр үүлдер — хоолайлар. Оларны дамчыштыр сүг-даа эрттирер, агаар-даа кирер дээрзи билдингир. Олар чеже-даа ол объектите херек болза, хоолайларны бүрүнү-биле тып алганын ону харыылап турар эштер планнаашкын хуралынга илеткедилер.

Хой кежинден тон даараар фабриканың тудуунда эвээш эвес ажылдар кылдынып турза-даа, оларның чамдыктары чогуур бурткел эртпейн турар дээрзин ол хуралга чамдык эштер чугаалады. Ынчангаш ажылды кылгаш хүлээткен соонда, ону хүлээп алганының дугайында актыны тургузарының чугулазын ол хуралга шиитпирлээннер.

Фабриканың чамдык дериг-херекселдери ам-даа четчелеттинмээн. Ылаңгыя оларны бээр үүдүрүп чорударын Абаканның, Красноярскинин бүдүрүлгелери саададып турарлар. А ол дериглелерни кажан бээр үүдүрүп чорударын айтыварга, акшазы шилчиттинмээн дээр дугайында харыыны олар берип турарын аңаа чугаалашкаш, шилчидилгелерниң ыңаар чораанчорбаанын тодарадырының чугулазын сумелешкеннер.

Хой кежинден тон даараар фабриканың тудуунда киржип турар организациялар ыңда ажылды чогумчудары, шапкынчыдары-биле ажылчыннарын ыңаар чоруткан. Ылаңгыя 48 дугаар тудуг эргелелиниң ажылчыннары ол объектиде дыка эки ажылдап турарын, ол ышкаш «Востоксантехмонтажтан» 20, «Сибирьтехмонтажтан» 14 кижи болгаш ниитизи-биле ол хүн 107 кижи ол фабриканың иштики ажылдарында киржип турар болду.

Тудугла байдалдың дугайын чугаалашкан ол планнаашкын хуралынга электромонтажниктерниң удуртукчузу В. А. Петрухин, тудугну чорудуп турар кол чагыкчы — «Тудуг-монтаж» эштежилгениң удуртукчузу И. В. Краснов, «Востоксантехмонтажтан» А. М. Радыгин, «Тыва алгы» акционер ниитилелдің кол инженери Н. М. Ширап, ол-ла ниитилелдің директорунуң тудуг талазы-биле оралакчызы Т. Ф. Кажин-оол болгаш, оон-даа өскелер киржип, арга-сумелерин киргечнер.

Чыл төнчүзүнге чедир шалыпчы ажылдап турган, оода-ла баштайгы шугумчу ажыглалга киирери — хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турардыр.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

● Социал айтырыг ●

ЭДЕ САНААШКЫН КӨВҮДЭЭН

«Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 945 дугаарлыг Чарлыын 1994 чылдың май 16-да хүлээп алганыбиле холбаштыр Россия Федерациязының үстүнде айыттынган Соңгу чүк дугайында Хоойлузу Тыва Республиканың девискээрнинге бүрүнү-биле ол-ла үеден эгелеп хамааржыр апарган.

Хоойлуда көрдүнген күрүне магадылалдарын болгаш компенсацияларын чон бүрүнү-биле алыр эргелиг. Бүдүрүлгелерде, организацияларда акша-хөреңги чок дээш ону бербейн барып болбас.

Ынчангаш бо талазы-биле чугула интервьюну бээрни Танды кожуунну социал камгалал килдизинниң эргелекчизи Галина Кызыловна Араптаңдан дилээн мен. Ол күзелдин-биле чөпшээрешкен.

— Галина Кызыловна, силерниң килдисте ажылдап турар аныяк уругларны көргө-ле, кежээ орайга чедир ажылдап, харын-даа бажыңнарынче хөй-ле документилер тудуп алган чоруп турар, ужуру чүде ирги?

— Ийе, кончуг шын эскерген-дир силер. Сөөлгү үеде өртектерниң канчаар-даа аажок өзүп турары база акша-төгериктиң үнезиниң кудулап келгени-биле пенсия, пособие, компенсация төлевирлери үргүлчү өскерлип турар. Ынчангаш бистиң ажылдакчыларывыс дыштаныр хүн дивейи, хостуг шак чок эде санаашкыннарга өйлежип турар апарганы ол. Ам август 1-ден эгелеп база эде санаашкын кылып тур бис. Ооң уламындан ам-дан эгелеп Кыдыкы Соңгу чүкке бистиң республиканы деңнээни-биле ер улус 55, хөрөзжен чонувус 50 хардан пенсияже үнер апарганы-биле, оларның даңзызын албан организациялардан ап эгеледивис.

Борта бир чугаалап айтып каар чүүл бар. Чүл дээрге бистиң ажыл чок олуруп турар, ылаңгыя ол назынның иштинде хөрөзжен улузувус дыка көвей. Ажыл чок ындыг улус боттарының күш-ажыл дептерлерин база паспорттарын ап алгаш, дортубиле бистиң килдизиске кээп демдеглеп ужуруг.

— Килдистиң ажылының дугайында каш сан-чурагайдан адай кааптар силер бе?

— Кожуунда нитизи-биле 2530 пенсионерлер, 718 иелер пособие ап турар. Август бирээден эгелээш назыдап кыраанны дээш пенсияның эң бичии хемчээли 37310, чартык өскүстерге 24873, а бүдүн өскүстерге 55965 рубль хемчээлдиг болур.

— Б. Ельцинниң Чарлыы үнген соонда, аваа бөдүүн чон ортузунда тайылбыр ажылы четпейн турар хевирлиг. Ынчангаш силерниң килдизинерге чон хөйү-биле кээп турар боор аа?

— Ийе, чон колдуу-ла үзүктел чок кээп турар. Оларны хүлээп албас арга база чок. Машина-транспорт аргышпас берге үеде, көдээ суурларывыстан келген чонну хүлээп албайн чорудуптар эвес. Сөөлгү үеде телефон-биле консультация база кончуг көвүдээн. Ынчангаш чай чок-ла ажылдап турар улус-тур бис ийин.

Пособие ап турар улус билип алыр кылдыр маңаа база бир дыннадып каар дээн үүлүм бар. Ол дээрге, мооң мурнунда чылларда өгбүленің кайы-даа кежигүнү ажыл чок артканда, уругларының пособие акшазын ажылдап турган черинден ап турган, ам ындыг эвес, ону бистиң килдистен алыр апарган.

— Чамдык кожууннарда пенсионерлер акша-төгериин ай-айы-биле албаан боор-дур. А бистиң кожуунда байдал кандыг ирги, Галина Кызыловна?

— Бистиң кожуунда бо ажыл үүгээр тургустунган. Бисте бо талазы-биле бир эки үүл бар. Кажан пенсияны үлээрин кожууннуң харылзаа чери харылап турда, канчаар-даа ажок берге байдалга турдувус. Ам ону аңылааш, пенсия үлээриниң биче бүдүрүлгезин тургузуп алганывыс соонда, бо ажыл көскүзүбиле экижээн. Пенсия, пособиелерни тускай график ёзугаар, көдээ суурлар аайы-биле чедирип берип турар апарган.

— Сөөлгү үеде Бай-Хаактың пенсионерлери пенсия үезинде келбес деп-ле шыгыып чоруп турарын бо кижи эскерер болду. Ол шын ирги бе?

— Ооң кол-ла чылдагааны мындыг. Кожууннуң бүгү пенсионерлеринге чаңгыс хары угда үлептер банкыда арыг акша четпес болган таварылгада. Ол ышкаш төптен акшаландырыышкынны чамдыкта чедир бербейн баар. Ооң кол чылдагааны билдингир-ле болгай, албан организация черлери пенсия фондузунче шилчидер 28 хүүзүн үе-шаанда шилчидип бербейн баарга, төптен акшаландырыышкын четче келбейн баар. Бо таварылгада бис Бай-Хаактың пенсионерлерин сөөлгү ээлчегге салып, чамдык таварылгада 7-10 хонук озалдадып турганывыс шын. Пенсия, пособие-биле чонну үе-шаанда хандырар талазы-биле бистиң кожуун черле чүгээр деп санап турар бис.

— Сөөлгү үеде совхозтар ажылчыннары үш-дөрт ай акша албайн турда, суурларга пенсия, пособие үлээн соонда чоннуң арагалаары эмин эртип барган, харындаа аңаа аныяктарны киништирип турар апарган деп чугаа бар, ында үнлезин бар ирги бе?

— Ол кончуг шын айтырыг. Моңу черле солун, сеткүүлге чырыдар үези келген боор. Бистиң ажылдакчыларывыс акшаны үлеп чорааш келгеш-ле, чаңгыс-ла чугаазы ол апарган. Пенсияны төндүр үлевейн турда-ла, баштайгылары баргаш, дораан-на арага садып алгаш, сөөлүнде оочурлап турганнарны безин эзиртип каан боор. Ынчангаш бо айтырыгны чидин-биле көдүрери чугула апарган деп чүвени база катап балыткап каайн. Оодала аныяк-өскеннерни бистиң кырганнарывыс арагаже хаара тутпас болза деп күзээр ийик мен.

Ол ышкаш өскүс уруглар азырап турар ада-нелер, оларның акша-төгериин алгаш, өскээр чарыгдаар, уруглларга көпеек-даа арттырбас таварылгалар бар. Борта чамдык эмин эрттир корум-чурум чок, килдиске эзирик чедип келгеш, хуусаазы четпээнде-ле акша негеп, чалчыттынып турып бээр пенсионерлер база бар. Оларның аттарын амдыызында адап-даа канчаар.

— Ындыг-дыр, ажылынар чай-дыш чок берге деп чүве билдине берди, ам сөөлгү айтырыг, суурларга чоруурга, чоннуң кол-ла соннуургаар айтырыы, чогум кажан Чарлык ёзугаар пенсияже үнүп эгелээрил? Олар колдуу-ла 55 хар ажа дүжүп чоруур эр улус, 50 хардан ашкан хөрөзжен улус боор чорду.

— Ийе, бо айтырыгны биске база-ла доктаамал салып турар. Амдыызында белеткел ажылдары чоруп турар боордан башка, ынчан-мынчан пенсияладып болур деп дорт айтыышкын бисте чок. Ынчангаш ам-даа бичии маңаар апаар боор бис. А курунениң магадылалдарын болгаш компенсацияларын чонга берип эгелээрде, Хоойлунуң үүллерингe хамаарышкан янзы-бүрү хуусаларны 1994 чылдың май 16-дан эгелеп санаар.

— Интервью бергеннер дээш четтирдим, Галина Кызыловна. Силерге чедишкиннерни күзеп каалы.

Интервьюну Савый-оол ООРЖАК кылган.

Парлалга конференциязы

ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ

Тыва Республиканың прокуратуразының хуралдаар залынга ТР-ниң прокурору А. П. Дамба-Хуурак парлалга конференциязын эрттирген. «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика», «Деткимче» солуннарның журналистери аңаа олурушкан.

Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак прокуратураның ажыл-чорудулгазын делгеренгейи-биле чугаалап берген. Эрткен чылдарда ажылдакчыларынга таарымча чок бажыңга албан-хүлээлгезин күүседип турган. Чазакка каш удаа дилеглерни киирип тургаш, 1993 чылда бажыңны алгаш, ооң септелгезин бо чылдың эгезинде доосканын, ам чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунганың эгезинде демдеглээн.

Республиканың прокуратуразы бодунуң ажыл-чорудулгазын РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларынга дүүштүр боттандырып турар. Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди чорудары — хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, ооң иштинде прокуратураның кол сорулгазы болуп турар. Кем-херек үүлгедир талазы-биле сөөлгү чылдарда Россия Федерациясында Тыва доктаамал мурнуку одуругга чоруп келген. Бо чылдың бирги чартыының түңнелдеринден алгаш көөрге, кем-херек үүлгедир чорук биче эвээжээн. ТР-ниң Иштики херектер яамызының медээзин ёзугаар алырга, эрткен чылдың ол үезинде турганындан кем-херек үүлгедири он ажыг хуу кызырылган. Ындыг-даа болза, орта кижинин сеткили оожургаар чүве чок дээрзин чугаалаан. Сөөлгү үеде кижилерни өжегээр өлүрер, амы-тынынга кижаныр, аар кемдээшкиннерге таварыштырар, күштеп-күчүлээр чоруктарның саны өскен. 1993 чылдың бирги чартында 128 кижини өлүрген болза, бо чылдың ол-ла үезинде 141 кижи четкен. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Кызыл, Чөөн-Хемчик кожуннарда ол сан-чурагайлар көвүдеп орар. Чүгле Кызылга 38 кижи өлүрткен, ол кайыдаа кожуундан хөй. Шак мындыг айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери хоойлудүрүм камгалаар органнарны, хөй-ниитини дүвүредип турар. Орта удур демиселди күштелдирерин чугулага көрген.

1991-1992 чылдарда прокуратурадан кадрларның үнеркирери көвей турганын, сөөлгү үеде байдал чүгээртээнин Анатолий Партизанович журналистерге дыннаткан. Кадрлар өөредип белеткээринче, кижизидеринче кичээңгейни күштелдирген. Ооң уламындан кадрлар четчелеттинип турар, оларның ажылдаарының шынары экижип орар. 1991 чылда прокуратура органнарынга 15 истекчи турган болза, ам 25 четкен. Өске-даа кадрларның үүгле саны өскен эвес, шынар составы дыка экижээн.

Истекчилерниң ажыл-чорудулгазынче онза кичээңгейни салып турарын прокурор чугаалаан. Истекчилерниң арызында улуг арга-дуржулгалыг кижилер эвээш. Дуржулгалыг истекчилер бар-даа болза, даандырган ажыл-херээнге чаа мергежип, ижигип турар аныяктарга четпес, оларга чедир ажылдавайн келгенин айыткан. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарның прокуратураларының истекчилери эки түңнелдерни чедип алганын демдеглээн. Истекчилеринң ажылын экижидери-биле кандыг хемчеглерни алыр деп турарынга ол доктааган. Оларның конференциязын чыылдыргаш, бо чугула херекти экижидериниң айтырыгларын сайгарып, чугаалажыр. «Эң эки истекчи» деп шаннаалды. тургузар, ону чылдың-на тыпсыр. Ооң аңгыда, эки ажылдап турар истекчилерни күрүне шаннаалдарынга киирер, путёвкаларны, өртектиг белектерни бээр. Шак мындыг хемчеглер истекчилерниң ажыл-чорудулгазын чогумчалыг болдурарынга идиг, деткимче болуру чугаажок.

Прокуратура ажылдакчылары бо чылдын бирги чартында 283 херектің истелгезин дооскан. Оларның колдуу өлүрүүшкүн, күштеп-күчүлээшкин херектери болуп турар. Оларның иинден аар кем-херек үүлгеткен Назумовтуң, Сааяның, Күжүгеттиң, Ящиковтун, Хуралдайның болгаш өскелернин-даа херектери бар. Чамдык херектерни судка көрүп, хоойлу ёзугаар шииткен. Аар кем-херек үүлгеткен Хуралдайны 15 чылда шииткен, ооң бешчылын кара-бажыңга ол олуруп эрттирер. Ооң өске-даа чижектерни киирген.

Экономиктиг реформага, социал болгаш экологтуг адырларга, хамаатыларның эргелеринге хамаарыштыр хоойлу үрээшкиннери база хажыдыышкыннары эвээш эвес болуп турар. Оларны чайладыр, хамаатыларын эргелерин камгалаар дээш прокуратураның кылып чорудуп турар ажылдарын чугаалап берген. Ниитизи-биле алырга эрткен чылдарга деңнээрге, аар кем-херек үүлгедир, ылаңгыя өжегээр кижи өлүрер, улусту күштээр, аар кемдээшкинге таварыштырар херектериң истелгезин дүрген болгаш шынарлыг чорудуп турар болу берген.

Кем-херек үүлгедиишкиннерин дүрген истээр, буруулуг кижилерни илередир, хоойлудүрүм үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны баш бурунгаар болдурбас талазы-биле прокуратура органнарының сорулгаларынга, ооң ролюн бедидер айтырыгларга прокурор-доктааган. Оон-биле чергелештир прокуратураның ажыл-чорудулгазында четпестерни, чедир кылдынмайн турар үүлдерни ол база айыткан.

Республиканың прокуратуразы хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын дүүштүрер, олар хоойлуларны сагып турарын хайгааараар хүлээлгелиг. Ону боттандырарынче угланган кандыг хемчеглерни ап келгенин А. П. Дамба-Хуурак таныштырган. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажыл-чорудулгазын прокуратура хайгаарап, хынап көрген. Яамы бодунун - мурнунда салдынган белен эвес даалганы күүседир дээш болдунар-ла арганарны ажыглап, хемчеглерни ап турар. Ындыг-даа болза, биче эвес хажыдыышкыннар, четпестер барын илереткен. Яамының ажыл-чорудулгазын хынап, хайгаарап көөрге, үүлгеттинген кем-херектің колдуунда ийи херектің бирээзи-ле илереттинмээн. Истелге чорудуп турарының шынары кудулаанындан ону катап истээр ужурга таваржып турар. Дыка хөй кем-херек үүлгедиишкинин чажырган болган. Яамының ажылдакчыларының иштинде дааскан ажыл-херекти ак сеткилдиг күүсетпес, боттары чурум үрээр чоруктар бар, ооң уламындан 48 кижиге хемчег онаган. Оон өске-даа четпестерни прокурор чугаалап турду.

«Дээрбечи болгаш организастаттынган өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннериниң илергейлээшкиннеринден чонну камгалаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1994 чылдың июнь 14-те үндүрген Чарлыын амыдыралга боттандырар дээш кандыг хемчеглерни ап турарын журналистерге прокурор чугаалап берген. Бо чугула Чарлыкты күүседириниң хемчеглерин ап эгелээн. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчуларының хуралын эрттиргеш, аңаа Чарлыкта айыткан хемчеглерни боттандырарда чүүү кылырын дугуржуп алган. Дүрген истелге чорудар албайның болгаш өске-даа ажылчын бөлүктерин тургускан. Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырарда чүүү кылырының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын белеткен турар.

Чер-черлерде эш хуузунуң судтары ажылдап турар үеде аңаа чамдык херектерни көрүп, биче эвес ажыктыг ажылдарны кылып турган. Сөөлгү үеде олар ажыл-чорудулгазын соксаткан. Амгы үеде Тыва Республиканың хөй-ниити (хорчуннар) судтарының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылганын прокурор дыннаткаш, ону чон чугаалажып, санал-оналын киирип турарын айыткан. Ажылчы чоннун саналдарын, сүмелерин ёзугаар эдилгелерни төлевиделге киирер. Ону ТР-ниң Дээди Хуралынга бадылаан соонда, ол ёзугаар ажылдаары көрдүүп турар.

Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле кандыг ажылдарны прокуратура чорудуп турарын таныштырган. Репрессияга таварышканнарның ажы-төлүнден, төрелдериннен сөөлгү үеде хөй санныг билдириишкиннер кээп турар. Ындыг болганындан архив материалдары-биле ажылдаары көвүдээн. Чоннуң дилеглерин хандырар болгаш өске-даа репрессияга хамаарышкан айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш олар ажылдап турар.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың дыка хөй хоойлуларын канчаар күүседип турарының хайгаарал, хыналдазын прокуратура чоруткан. Массалыг информация чепсектериниң дугайында РФ-тиң Хоойлузунуң күүселдезин база көрген. Ында чамдык хажыдыышкыннар барын ол демдеглээн, чогум тодаргай чижектер адаваан. Массалыг информацияның чепсектери-биле прокуратура бир демниг, сырый харылзаалыг ажылдаарын ол чугулага көрген. Амгы үеде солуннар хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын четпес чырыдып турарын шүүмчүлээн. «Тувинская правда» солун ындахаяа суд залындан дыннадыгларны берип турары чүгээр. Массалыг информацияның чепсектерингe кандыг кем-херек үүлгедиишкиннери болганының медээлерин доктаамал берип турарынга А. П. Дамба-Хуурак таарзынмаан. Чонга кандыг-даа ажыктыг чүүлдү ол бербейн турар. Каш, кым деп кем-херек үүлгедикчилери туттурганының, истелгелерниң чоруп турарының, судтун шииткелдериниң түңнелдериниң дугайында болгаш өске-даа хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны көвүдеди чырыдарын саналдаан. Ол бодалды парлалга конференциязының киржикчилери чүүлдүзүнүп деткээн. Кайы-бир редакцияга кем-херек үүлгедикчилерингe, өлүрүкчүлерге хамаарышкан чагаа азы хомудал келген болза, прокуратураның ажылдакчылары-биле харылзажырын, сүмележирин ийи тала дугуржуп алган.

Прокурор А. П. Дамба-Хуурактан айтырыгларны журналистер салган, оларга чогуур харыыларны алган.

Республика прокурорунун оралакчызы Б. Б. Бадмаев парлалга конференциязынга киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шыннын» корр.).

ОЛАРДА ЫДЫКТЫГ ЧҮВЕ ЧОК

Оорнуң оруу муңгаш

Бо чылдың № 56 «Шын» солунда «Х Улуг хурал» совхозтун малчыны Алексей Тасоолдуң «Бисте камгалал чок» деп үүлүн номчааш, бо материалды бижидим. Шынаала, бо шагда ниитиниң малын малдаан малчыннарга коргунчуг-дур. Октуг.боолуг, дээрбечи үптээшкин чүгле «Х Улуг хурал» совхозта болуп турар эвес, а бүгү Тываның иштинде болуп турар деп болур.

Багай, чер четпес, шыдамык улус-ла болгаш тыва малчыннар, кадарчылар үптедип алгаш-даа, ыытташпайн эрттирип каар бис. Шагдаагаа-даа дыннатпас, мындыг улусла болгай бис. Оон кадында эттедип, былаадып тургаш-ла, кээргээр сеткил деп чүвевис база бар. Шак ол октуг-боолуг үптекчилер кымнар деп бодаар силер? Олар кымнар-даа эвес! А бистиниң төрээш, өстүрүп каанывыс оолдарывыс-тыр. Шуптузу эвес! Ийиңгыс кээргээр сеткил чок, ада-иезиниң арыннарынче хөме дүкпүрген кижилердир. Хартаачызы дээр чамдык сарыыл чоктар аныяк-өскенни төөредип, бак чанчылдарга өөредир өөдежок кижилер база турар. Ындыг улуста ыдыктыг үүү-даа чок!

Бо мындыг кижилер ниитилелге онза хоралыг болуп, харын-даа кадарчы малчынларның амы-тынынга четсе хөңнү, оорлап үптээриниң шуут чалданмастар. Аңаа чижек кылдыр эрткен чылдың сентябрь айда Арыг-Бажыңга болган үптээшкинни чугаалаарга-ла четчир. Чырык хүндүс хуу инектер кадарып чораан багай ашактың аъдын ок-боо-биле сыындырып турганнар. Кымга-даа амы-тын алдын! Кадарчыга,даа, оорга-даа дөмей-ле.

Ынчангаш Алексей Тасоолду детківишаан, кадарчы кижилерни, малчыннарны сыгыр октуг, араалыг боолар-биле чоорту хандырган болза деп күзелдиг мен. А үптекчи-оорларга өршээл деп чүве шуут турбазын! Оларда кээргээр сеткил чок.

Кара-оол САМДАН.
Арат-тараачын.

БУЯННЫГ ҮҮЛЕНИҢ ШКОЛАЗЫ

Апрельдиң хүннери. Ажыл, амыдыралымнын аайы-биле Саян даглар ажып, Алтай крайның база бир улуг хоорайы, 250 муң чурттакчылыг Бийск хоорайга чедер апарган мен. Журналистин ажыл-чорудулгазының ужурундан эде тургустунуушкуннуң үезинде дүжүп калган, «мочаан» СССР-ниң барының, чөөн, мурнуудаа үүктериниң улуг-улуг хоорайларынга чаңгыс эвес удаа чоргуладым. Ындыгдаа болза, ында ирген Алтай крайның хоорайларынга чаңгыс-даа чорбаан болдум.

Ынчан кээрде, чорук чораан эш-өөрлерден дуза дилеп айтырары шуут-ла албан апаар чорду. «Кызыл—Абакан» деп бижиктиг № 33-67 автобуска эртенгиниң сес шакта чоруптувус.

Мөөн кожам үжен хар четкелек хире, мөге-шыырак мага-боттуг, часкы хатка арны хүрере берген аныяк кижи болду. Улуг-Хемниң демир көвүрүүн кежип бар чорааш-ла таныжып алдывыс.

— Серендук Аян Алексеевич — деп, Эрзин чоннун шала моолчургуу аянныг чугаазы-биле бодун таныштыды. Шынаала, Эрзиннің улуг-биче кижилери кончуг өжык, чугаакыр, хүндүлээчел чаңныглар. Ынчангаш улгады берген ак баштыг акый боорумга, мени мурнап чугааны эгелээни-даа ол боор ол.

Ала-иези Эрзинде ажылдап, чурттап чоруур. А Аян болу Алтай крайның Бийск хоорайда ам барык-ла 15 ажыг чылларда ажылдап, чурттап чоруур. Аяң школаны чылдарында оваарымча чок болганындан частыышкын укуруннан ийи караанга болгаш соңгай талакы холунга аар кемдээшкинге таварышкан турган. Ала-иези өскүнүң кадыын экижидер талазы-биле бар-ла хемчеглерни ап келген.

Тыва Республиканың иштинге-даа, республикадан дашкаар-даа каш удаа эмнеткилээн. А сөөлгү элээн каш чылдарда ол Бүгү-Россияның Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг караа көзүлбестер ниитилелинин Бийскинин караа көзүлбестерни күш-ажылга өөредиринин школазынга өөренген-даа. «Бо школаның директору, башкылары, мастерлери мөөн хууда амыдыралымга улуг дузаны чедиргеннер» — деп, Аян чугаалап чорду. А чогум-на маңаа өөренип турган чылдарында бо школага өөренип турган орус кыс-биле танышканнар. Олар ам бир кыстыг, бир оолдуг, оон бээр Бийск хоорайда ажылдап, чурттап чоруурлар.

Шушенскоеге элээн доктаадывыс. Аштачып-чемненгиивис-даа. В. И. Ленинниң бажын-музейи-даа, а ол ышкаш оон хүлерден кылган улуг тураскаалы-даа эргиле черлеринде турбуушаан.

Чедер черниске келгеш, чойган, пөш, хады, шиви, хадынга бүзээлеткен даштынлан херимниг, ийи каът туйлбу бажыңга келливис. Оон кирер эжиинин аксында мынча дээн бижимелдерни номчудувус: «Бүгү-Россияның Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг караа көзүлбестер ниитилелинин Бийскинин караа көзүлбестерни күш-ажылга өөредиринин школазы».

Ийиги каалынга үнүп келливис. Био-тээ, караа көзүлбестеп, качыгдап чарып чоруур кижилерни күш-ажылче углап-башкарарынга тускай мергежилдерге өөредип турар болганда, ында школаның хүн чурумундан эгелээш, бирлен-бирээ чокка тускай аскан болду. Орус улустун мынчыг үлегер чугаазы бар: «театр тон азар черден эгелээр» деп. Школа-биле нинти таныжылга чогум-на моон эгелээр. Ниити чуруму-даа ындыг болду. Эжик аксында ханада мындыг сөстерни бижээн: «Караа көзүлбес качыгдаан кижи аңаа көргүскен шын дузаламчының уламындан бистин ниитилелдиң ажыктыг хамаатылары болур дээрзинге бүзүрээр мен».

А. В. Луначарский.

«Караа кестүп чоруур кижилер, күш-культура, гимнастиканы кылбайн барып болур, а караа көзүлбес качыгдап чоруурларга күш-культура, гимнастиканы доктаамал кылыры тергиин ажыктыг».

Александр Скребицкий.

Даштындан көөрге-ле назы-хары улгады берген, ак баштыг кижи бичежек кабинеттин дөрүнде стол артында олур. Оон чанында секретарь-машинакчызы кыс олур. Амыр-менди солушканывыстын соонда, кайыын келгенимни, кайнаар чораанымны, ат, фамилиямны Михаил Никитовичиге чугаалап бердим. А Аян Алексеевич Серендукту үнүнден-не ол дораан таныш каар чорду ийин.

Директорнуң өскен-төрээн чери Бийск. Таптыг-ла 70 чыл бурунгаар апрельдиң ортан үезинде төрүттүнген кижи чорду. 1942 чыллын чазынында, дайынның эң-не киліп түлүк үезинде Бийскинин № 4 ортумак школазынын 10 класын бодунун бөлүк эштери-биле кады тооскан. Ол-ла дораан артиллерия кезээнге киир бижиткеш, фронтуже чорупкан. Курск эзтпээнге немец фашистернин аар бомбалаашкынынын үезинде бажыңга аар балыглаткан.

Оон уржуунан ийи караа шуут көзүлбестээн. Ынчангы сүр күштүг турган улуг ССРЭ-ниң дыка хөй төп хоорайларынга чартык чыл ажыг үеде характарын эмнетсе-даа, түңнел багай болган.

Солдат каяа-даа кезээде солдат дижир. Михаил Никитович фронтудан шак мындыг аар-берге качыгдалдыг чаныр келгеш, бичии-даа ундарап, сагыш-сеткили баксыраваан.

Тус черниң эрге-чагырга-зының болгаш төп черлериниң дорт дузаламчы деткиишкининиң уламындан моон мурнунда профтехучилище турган черниң баазазында 40 чыл бурунгаар Бүгү-россияның Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг караа көзүлбестер ниитилелинин Бийскинин караа көзүлбестерни күш-ажылга өөредириниң школазын организастааны ол. Ынчангаш бо хүннерге чедир бичиидаа үзүктел чок директорлап келген. Школага өөредилгенин хуусаазы үш ай чеде бээр. Ол-ла үелериң дургузунда күрүнениң долу хандырылгазынга турар. Эннe кол-ла сорулгавыс—караа көзүлбес кижилерниң бодун боду бот-башкартынары. Кудумчуга чаасканн чоруурунга чаңчыгып өөредири.

Бажын иштинге ажыл-херектерни башкарары. Аъшчем, продуктунуң кайда кадагалаттынып чыдарын эки билири. База бир эң-не чугула шиңгээдип алыр үүлдернин бирээзи бодунун хуудa хевин боду чуп, базып алыры. Чоокку черлерде магазиннерден боду аъшчем продукт аймаан кымнын-даа дузазы чокка садыгланып алыры болур. Шынап-ла, ук школага өөренип кээп турарларның чер-девискээрлери-даа делгем-не чорду. Красноярск, Алтай, Приморье, Хабаровск крайлар, Якутия, Бурятия, Тыва, Хакас республикалар, Пермь, Свердловск, Оренбург, Омск, Томск, Тюмень, Иркутск, Чита, Новосибирск, Кемерово, Амур областардан караа аарып качыгдаан кижилер тускай тывыскан путевкалыг келгеш, эмнедип турарлар.

Амгы үеде ында 32 кижи эмнедип, дыштаныр, өөренип турарлар. Оларның чамдыктары-биле ужуражып, чугаалажып таныштывыс.

Александр Ильин Чуваш Республикадан, Людмила Бармина Свердловск областан, а Валерий Ушаков Якут (Саха) Республикадан келген болдулар.

— Бүгү тала-биле шыңгыы хайгааралда өөренип, чурттап тур бис — деп, чаңгыс кижи дег, сагыш-сеткили өөрүшкүлүг чугаалаар болганнар.

— Тыва Республиканың карак көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чери-биле ам барык-ла 40 ажыг чылдарның иштинде харылзаалыг бис. Оларның чагын ёзугаар квартал санында путевканы кажан-даа кызыгаарлаваанын Михаил Никитович чугаалап орду.

Бо удаада Тыва Республикадан ийи аныяк оолдар келген. Бирээзи он чыл бурунгаар Новосибирскиниң полиграфия училищезин кызыл дипломнуг дооскан. Оон соонда парлалга шугумунга ажылдап турган. Арагачыларның дүржок үүлгединиң уламындан баш мээзинге аар согугнуң уламындан ийи караанга аар кемдээшкин болганы ол. «Ол боду орус дылды эки билир болганындан Кара-оол Оюн-биле кады ажылдаары оон өөрединнге ындыг-ла улуг бергедээшкин чок» — деп, ол школада 40 чыл башкылап турар Валентина Никитична Логачева чугаалаар болду.

Аяс Хүреш-оолович Дөдек чаа-ла 23 харлыг. Совет Армияга шериг херээ эрттирип тургаш, аварияга таварышкаш, ийи караанга аар кемдээшкинге таварышкан кижи чорду.

Бо чылдың майын 15 үезинде Моол Арат Республиканың Улан-Батор хоорайдан эмчи хелин ламалар Кызылга келир. Аяс Дөдек оларга эмнедири-биле дугурушкан турган. Моңу барымдаалааш, Михаил Никитович Аясты күзүн эмнедип келири-биле чөпшээрээш, аалынче чандырыпкан диштилер.

Караанга качыгдалга таварышкан кижилер маңаа өөренип турган үезинде кандыг-ла-бир мергежилдерни өөренип ап турарлар. А ол дээрге аргып, дааранып, чазныып, аъш-чем кылып, демир аймаандан ажыктыг үүлдер кылырын шиңгээдип алыры-лыр.

Школаның тургустунган хүнүнден эгелээш үзүктел чок ажылдап келген башкыларны школа директору чорааарал-биле адады. Олар кымнарыл? Угланып-башкарырының башкызы Анатолий Макарович Астанин, эртемден Брайль системазының башкызы Станислав Павлович Девятеров, аргыыр болгаш дааранырының башкызы Наталья Павловна Курочкина, күш-культура, сула шимчээшкин, гимнастика башкызы Валентина Константиновна Тихомирова, бажың ижинин башкызы Вера Михайловна Пономарева болгаш өскелер-даа...

Туйбудан туткан ийи каът интернат. Ында ийи кижи бир өрээлде чурттап турар. Чеди хонгаш-ла, аккоорганнарны, чоттунар аржыылдарны (кижи бүрүзү ийи аржыылдыг) солуп турар. Ында дыштаныр өрээлде өөнүг телевизор, радиоприемник, телефон доктаамал ажылдап турар. Концерт көөр тускай улуг өрээл. Хөгжүм-музыкага ынакшылдыг кижилерниң эргезинде рояль, баян, гитара-даа четчири-биле бар. Ында өөренип турар кижилериниң кадыының дугайында доктаамал хайгаарап турар тускай эмчизи кезээде белен.

Рыноктун бо аар-берге үези турза-даа, ында өөренип, чурттап турар кижилериниң аъш-чеминин шынары дээш школаның директиязы доктаамал кичээңгейни салып турарын бистер боттарывыстын караавыс-биле бүзүрелиивис. Хүнде үш катап чемченир. Аъш-чемниң янзы-бүрү хевирлери бар. Сүт, чигир, шай, ногаа аймаа-даа үзүктел чок.

Кежээ он шакта конга кагар. Интернатта тускайлаан стол кырында сүт, тарак азы компот, кисель, кат-чимистин чулуун куткулап каан стаканнар турар чорду. Ону ижеринче чалаан медээ-дир. Харындаа кижинин сагыш-сеткилинге курорт-санаторий-даа кирер чоржук.

Кандыг-даа коллективтин ажыл-чорудулгазының эки-даа, багай-даа талазын санал-онал дептеринге айыткан болгулаар. Ында аңгыаңгы үеде маңаа өөренип турган кижилер чүгле эки-ни күзээч демдеглелдерни кылган. Маңаа чүгле дараазында чижекти киирдим: «Михаил Никитович Наумовка удурткан коллективке өөруп-четтиргенимни илереттим».

Николай Ульзутуев.
Улан-Удэ. 1990 г.

Четтирдим, Станислав Павлович Девятеров.

Сергей Николаев. Спасск-Дальний. 1985 чыл.

Дайынның-даа, тайбың-ның-даа үезинде школаның директору Михаил Никитович Наумовтуң күш-ажылын чазак болур-чогуур-биле үнелээн. Оон хөрээн Ала-чуут дайыны орденниг 1-II чергелери, Найырал орден, хөй-хөй дайынчы медальлар, «Күш ажылдың хоочуну» деп медаль каастап чоруурун онзалап айтып каайн.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Москва хоорайга апрельдин эгезинде делегей чергелиг карак эмчилериниң съездизи болуп эрткен. Ук съездини ажыдып турган, МНТК-ның Чиигине директору, карак аарыының сураглыг эмчизи, профессор Святослав Федоров мынча дээн: «Бистиң чуртувуста барык-ла миллион чыгыы кижилер караа көзүлбес качыгдап чоруурлар. Оларның болгаш делегейниң өске-даа чурттарында караа көзүлбес качыгдап аарып чоруур кижилерниң салым-чолу дээш бар-ла хемчеглерни алыр ужурлуг бис».

Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцинниң Чарлыын ёзугаар Россия Федерациязының девискээринде чурттап чоруур 1-II-III бөлүктүн караа көзүлбес инвалидтери, чүгле транспорттуң бүгү-ле хевирлеринге эвес, а харын бажың болгаш эм өртээнин талазы-биле чартык хуу чиигелдиг. Ону Абакан хоорайдан эгелээш-ле амыдыралга боттандырып турарын эскердивис.

А бистин Тыва Республикада ол чиигелдер чок болгай. Бо чылдың мартты-ның 14-те Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле телекөрүкчүлерниң бир-ле дорт чугаазы болганын номчукчулар утпаан боор.

Тыва Республиканың караа көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Аңгыр Байырович Хертек (ол дээди эртемниг башкы кижи) бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринин дугайында дилег айтырыгны-даа салып турган болгай.

Бо айтырыгны чоокку үеде чогумчалыг шиитпирлээри дээш бистин хүндүлүг Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак, оон удурткан Чазаа боттуг хемчеглерни алыр боор деп идегел-биле артым.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

◆ *Тыванын Россияга каттышканының 50 чылынга* ◆

ЭГЭЭРТИНМЕС ЭРТИНЕ

Өөмдеп үнтен орук-кожпам
Өлгүжемге төнмези дег,
Чонумнуң ыр, уран дылы
Чогаал бижиир чаяан
берген —
Ак-караны ылгап сөглээр,
Арыг тыва төрээн дылым—
Чурттаа чонум чаяалгазы,
Чугаалажыр алдын чепсээ,
Эгүүр шагда төнмес өнүм.
Эгээртинмес эртинем-дир.
(С. Майнак, «Эртинем»).

Сыгыт, хөөмей, каргыраа сырынналган, ыры-шоор ындынналдыр куттулган Тыва деп бурунгу чернің оглу болганымга чоргаарланып чурттап чор мен. Эктим бедик, хөрээм хостуг. Холум куруг олурбас, кандыг-даа ажылга чүреккир мен. Уян сеткилсагыжым хөлзеп, чүлдүчүрээм амыр-дыш чок соп, хып чоруур. Дүвүреп, хөлзеп, эртинелиг Тывага чоргаарланып чоруур ужурум чүдел?

Тыва —Азия диптиң дал ортузу, чеченчидип, уранчыдарга, чүрээ, бурунгу культураның, ужук-бижиктин, билиг-угаадыгларның, чаагай чанчылдарның, өзулалдарның төвү. Тыва —эртине байлактыг, чаагай чараш бойдустуг, салым-чаяанныг, чогаадыкчы чоннуг чурт. Ындыг чуртка, хайыралыг төрээн черинге кижи канчап чоргаарланмас боор! Тыва —кайгамчык төөгүлүг чурт. Оон шынзыдыкчызы, херечизи бар. Бистин эрте-бурунгуларывыс, өгбелеривис төөгүнүң уттундурбас тураскаалдары —көжээлерде, хаяларда бижиктерни, чуруктарны бөгүнде чурттап турарларга, келир үеним салгакчыларынга мөңге шагда арттырып каан. Көжээлерде бижиктерни ужуглеп номчаанының 100 чыл оюн эрткен чылын Кызылга демдеглеп, үш хүн уламчылаан эртем-практиктиг конференция оон төөгүлүг ужур-дузазын ханызы-биле, эртемге үндезилеп сайгарып үнелээн.

Тыва чүс-чүс чылдар иштинде бир-бир күрүнелерниң эрге-чагыргазының адаанга чораан болгаш, национал бижиктиг, литературлуг дылдыг боор аргазы чок чораанын төөгү бадыткап турар. Амгы тыва бижик тургустунгуже бурунгу дыл улустарның харылзажырының чепсээ боор чораан. Уран-чечен сөс улустуң эгээртинмес аас чогаалы боор, чүс-чүс чылдар иштинде салгалдан салгал дамчып, кадагалаттынып, уттундурбайн келген. Тыва чоннуң сагыш-сеткилиниң эртинези, узуп төтпес курлавыры — тоолдар, ырлар, кожамыктар, үлегер домактар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар болур. Литературлуг дылдың үндезинин аас чогаалы тургузуп турар. Тыва дыл түрк дылдарның бөлүүнге хамааржыр. Тыва дылдың түрк дылга үндезилеттинип тывылганының болгаш сайзыраарының дугайында эртемденнерниң хөй-хөй шинчилел ажылдары бүрүү-биле бадыткап турар. Ортаакы вектер үезинде түрк дылдыг тофалар, тывалар, уйгурлар, хакастар, шоорлар Орхон-Енисей бижикти тургускан деп ат-сураглыг эртемденнер шынзыткан. Тыва ынчан-на, V-VII чүс чылдарда-ла үжүк-бижиктиг турган ышкажыл. Оны амгы Тываның девискээринден тывылган, эртем өзугаар шинчилеттинген, көжээлеттинген көжээлерде, хаяларда бижимелдер бадыткаан.

Тывага национал-хосталгалыг демисел тиилээнде, ботдогуннаан Республика апарганда ужук-бижик чогаадыр дээш үжүктүг тыва бижик тургустунган. Латин үжүктүг тыва солуннар, сеткүүлдер, чогаалдар үнүп эгелээн. Шын бижилгенин чүрүмнары, бижик демдектери дээш дыл талазы-биле эртем ажылдарын хөгжүдери бирги чергенин айтыры апарган. Тыва Арат Республика Россияга каттышкан соонда орус алфавитче шилчээн. Тываның төөгүзүн, дыл, литературазын, аас чогаалын шинчилээр ажылдарны мөөннээр төп эргежок чугула апаарга, 1945 чылда (1995 чылда 50 харлаар) Тываның дыл, литература, төөгүүнүң эртем-шинчилел институ ажыттынган. Ол төөгүлүг болуушкун болган. ТДЛТЭШИ-ниң ажыттынары билек, орус-тыва, тыва-орус словарьларны тургузуп, чогаадыры оон кол сорулгаларының бирээзи апарган. Тыва кижи улуг орус дылды билбес болза, эртем-сургуул доозуп алыры болдунмас апарган. Орус дылды —чаала школаларга өөредип эгелээн болгаш сөстерни ол дылче очулдурарын амыдырал соңгаарладыр аргажок кылдыр негеп кээрге, 1993 чылда тыва дылдың профессору деп ат-сураглыг Александр Пальмбах, чогаалчы Степан Сарыг-оол, эртем ажылдакчылары Л. В. Гребнев, Н. К. Тава-Самбу «Орус-тыва словарь» деп номну парладып үндүргеннер. Тыва дыл эртеминиң профессору Шулуу Сат чогаалчы Леонид Чадамбаның, амгы үеде төөгү эртемниниң доктору Юрий Аранчынның, чогаал шинчилекчизи, эртем кандидады Антон Калзанның болгаш өскелерниң-даа киржилгези-биле орус-тыва словарының чаа номун 1955 чылда тургускаш, чонунга бараалгаткан. Ол словарьга үндезилээш, А. К. Калзан, Г. Ф. Бабушкиниң тургусканы «Өөреникчилерге хөреглээр орус-тыва словарьны» тыва дыл эртеминиң баштайгы доктору Александр Кунаа редакторлап үндүрген. 1968 чылда «Тыва-орус словарь» номнарын парлаан. 1980 чылда 32 мун сөстүг орус-тыва словарь номун немелдеп үндүрген. Орус-тыва терминнер, тыва дылдың орфографтыг тыва-орус, орус-тыва фразеология словарьлары удаа-дараа үнүүлээн. Яков Хертектиң тургусканы фразеология словары ажыктыг, үнелиг боон турар. Ийи дылдыг словарьларның ужур-дузазын үнелеп четпес. Олар башкыларның, сургуулдарның, өөреникчилерниң, черле ынчаш бүгү чоннуң холдан салбас ному апарган.

Сөөлгү үеде тыва дыл улам-на байып, күштелип орар. Лексика, грамматика, фонетикада болгаш стильдер (чугааның аяны) системазында улуг-улуг өскерилиштер болуп турар. Ол ам кижилерниң харылзажырының чепсээ эвес, аас чогаалы тургузарының дылы эвес, ниитилел ужур-дузалыг делгем функциялыг апарган. Дыл дугайында хоойлу өзугаар бурунгу, түрк уктуг тыва дыл күрүне дылы апарганынга кым чоргаарланмас боор. Орхон-Енисей бижикти школаларда амдыызында кызыыдаа бол өөренип эгелей бергенинге кым өөрүвес боор. Чырык чер кырында бар бүгү-ле өңчүзүннү, кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң бүгү илередиишкиннерин дамчыдып шыдаар, кайы-даа дылда бижиттинген чогаалдар, эртем ажылдары, ниитилел-политиктиг терминнер хостуг очулдуртуна бээр, эн байлак сөстүг, илередиишкиннерлиг, дээштиг, чугаалаарга тускай аянныг дылдарның бирээзи тыва дыл болур. Амгы литературл тыва дыл кырында чон ортузунга политиктиг, экономиктиг, культура-массалыг ажылдарны болгаш албан өзунун документилерин, бижиктерин чорудуп, хөй-хөй номнарны, солуннарны, сеткүүлдерни парлап, тыва культураны сайзырадып, хөгжүмшин театры, улусчу чогаадылга төвү, филармония ажылдап, радио, телевидение дамчыдылгаларны чорудуп турар.

Амгы үениң аныяк-өскени, студентилер, өөреникчилер, кижи ортузу назыныглар, башкылар безин тыва сөстерни тыва дылга тайылбырлап билбес, утказын орус-тап очулдуруп шыдавас таварылгалар хөй. Чиңгине тыва сөстерни, үлегерлеп алган сөстерни тывалап тайылбырлаары кижи бүрүзүнге, чогаалчыларга, эртемденнерге, башкыларга, студентилерге, өөреникчилерге ажыктыг. Тыва дылды өөренип алыксаар өске дылдыг хамаатылар база көвүдеп турар.

ТДЛТЭШИ тыва дылдын тайылбырлыг словарын тургузар, чонга бараалгадыр деп улуг сорулганы салгаш, ол ажылды 1970 чылдарның ийиги чартыындан эгелеп институттуң дыл сектору карак кызыл чорудуп эгелээн. Ук словарь 30 ажыг мун сөстүг болгаш 80 мун автор арны хемчээлдиг кылдыр парлаттынар деп төлевилеттинип турар.

Словарьга үе-дүптен бээр ажыглаттынып келген чингине тыва өске түрк дылдарда бар тыва аас чогаалының сөстери, чаа тывылган, өске дылдардан үлегерлеп алган сөстер, ниитилел-политиктиг, өөредилге, эртем, көдээ ажыл-агый, медицина, техника талазы-биле эн ажыглаттынгыр терминнер база кирер. Чечен чогаалга бо-ла таваржы бээр тус-тус черлерниң онзагай сөстери, эргижирээн сөстер база кирер.

Ук словарьга сөстерниң фразеологизмнерниң хереглеттинерин, оларның орфоэпия (шын адалга), грамматика, стилистика, эмоция-экспрессия (сагыш-сеткилди илередири) болгаш сөстерниң өске-даа онзагай уткаларын тайылбырлап, чижектер-биле бадыткап тургаш киирер. Сөстерниң, фразеологизмнерниң уткаларын бөдүүн, билдиигир, кыска кылдыр тайылбырлаан, орус дылче очулдурган, чижектер-биле бүзүредип шынзыткан болур.

Тыва дыл эртеминде чедир шинитпирлеттинмээн айтырыглар, маргылдаалыг билиишкиннер ам-даа хөй дээрэйн чон билир. Ындыг болганда словарьның тургузукчулары лексикографияны тайылбырлаары-биле кызыгаарлаттынмайн, шинчилел ажылдарын кылып турарлар.

Тыва дылдың тайылбырлыг словарын тургузарының белеткел ажылдары хөй, нарын, берге. Алфавиттиң үжүктериниң аайы-биле сөс бүрүзүнүң янзы-бүрү уткаларын айыткан картотеканы долдуруп четчеләэри, сөстерниң уткаларын көргүскен домактарны аас чогаалындан, чечен чогаал номнарындан ушта бижип бүрүткээри дээш баш ажыр улуг дилеэшкинниг ажылды кылыр. Тыва дылды, тыва сөстерниң утказын эки билбес, чалгаа, үрээ өлүүчел, сонуургал чок кижи бо ажылды үгбас. Бо хүннерде дыл секторунуң эртем ажылдакчылары үжүктер аайы-биле хуваажып алган карак кызыл ажылдап турарлар. Үжүктер аайы-биле тайылбырлаттынган сөстерни дыл эртеминиң кандидаттары Доругоол Монгуш болгаш дыл секторунуң эргелекчизи Яков Хертек редакторлап турарлар.

Бо нарын ажылдың бир чижээн номчукчуларга соонуургадып көрейн.

Ие (ъ). 1. Ургларның аваазы —мать, мама. Хөй ургларлыг ие. Бот ие. 2. Төл төрээн амытан —самка по отношению к ее детенышам. Бөрзектер иези. Анайның иези 3. Соңгу ие—ургларның ачазының кадайының соонда алган кадайы, төрүвээн иези — мачеха.

Иелиг (ъ). Иези бар — имеющий мать. Иелиг оол. Иелиг бызаа. Иелиг күлун. Иелиг бөрзек.

Иелиг (ъ). Иези ышкаш, аваазы ышкаш, аваазыг— как мать, словно мать. Иезиг угбазы.

Иезинер (ъ). Иези дег кылдыр көөр, иезинге дөмейлээр, аваазынар — принимать как родную мать.

Иелишки (ъ) көр: иешки.

Ие-чаш (ъ). Ие болгаш оон төлү—мать и ее ребенок, ие-чашты камгалаар.

Ие-чурт (ъ). Төрээн чурт, төрүттүнген чурту —родина. Ие-чуртту карак огу дег камгалаар.

Тыва дылдың баштайгы тайылбырлыг словарын тургузуп, соксаал, чай чок улуг үүлени бүдүрүп турар дыл секторунуң эргелекчизи Яков Хертек боду, оон ажылдакчыларынга Алексей Делгер-оол, Борис Чюдюк, Ульяна Өдей-оол, Дирчин Бопуймаа, Доржу Чүргүй-оол (амгы үеде Турцияда башкылап турар), Мария Мартын-оол, Полина Серен, Арина Дугаржап, Чечек Чондан, Галина Хомушку хамааржыр. Хөй үе, дилээшкин, боданыышкын негеттинер бо ажыл шоу шуудай берген. Бо төөгүлүг ажыл боон, Тываның келир үезинде алдын фонд болур.

Чечен, мерген, байлак, аянныг тыва дылдың чаяакчызы, ээзи тыва чонум! Тыва дылдың тайылбырлыг словарь парлаттынып үнгеш, силернин холунардан дүшпес, стол кырынга салып алгаш, хойлап алгаш, өөренип, ажыглап чоруур эргээртинмес эртинелер болурунга чигзинмес мен. Оон ээзи, ажыглаар улус хөй-ле болзун!

Саая МАЙНАК.
ТДЛТЭШИ-ниң дыл секторунуң эртем ажылдакчызы.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

РОССИЯДАН КЫМ-ДАА ДИЛЕВЕЙН ТУРАР

Чечняның дүрүм өзугаар эрге-чагыргалары-биле оппозицияның аразында месилдежиишкиннер Джохар Дудаев меге болгаш нүгүл пропаганда кампаниязы-дыр — деп чугаалаан-даа болза, үргүлчүлеп турарын оон келген медээлер бадыткап турар. Оон кадында Чечняның Дудаевке удур Түр чөвүлелиниң даргазы Умар Автурханов мынчаар медеглээн: «Россиядан шеригни киргеш, корум-чурумну тургузар деп кым-даа дилээр дивейн турар. Бистер-даа, Россия-даа ону күзевейн турар». Бистер боттарывыстың айтырыгларывысты боттарывыс шиитпирлээр ужурлуг бис — деп, ол Москва телевидениезинге берген интервьюзунга чугаалаан.

Бир эвес Россия-биле чугаалажышкын болур-даа чүве болза, оппозиция удуртукчуларының Чечняга баары чегей боон турар, чүге дээрге оларны Джохар Дудаев кем-херек үүлгедикчилери кылдыр чарлаан.

КҮШ-АЖЫЛ РЫНОГУНУҢ ДУГАЙЫ

«Сибирь дугуржулгалары» дээр регионнар аразының ассоциациязының Күш-ажыл, чоннуң ажыл-биле хандырылгазының болгаш ыңай-бээр көжерииниң талазы-биле башкарылга чөвүлелиниң хүрады Барнаулга боон эткен. Сибирьниң республикаларының, крайларының болгаш областарының чогуур албан черлериниң удуртукчулары болгаш чагырга даргалары күш-ажыл рыногунда берге байдалдың үезинде кижилерни ажыл-биле хандырарының хемчеглерин айыткаш, улус ажыл-агый адырларында күш-ажыл төлевирин доктаадырының чангыс аай чурумун ажылдап кылган болгаш Алтай крайда дезип келгеннериниң болгаш ынаар көжер ужурга таварышканнарның айтырыгларын база чугаалажып көрген.

БАЙКАЛ-АМУР ОРУУНУҢ 20 ЧЫЛЫ

Улан-Удэден дыннатканы болза: чоннуң ол чоон оруунуң Бурятияда кезээнде Байкал-Амур демир-орук тудуунуң эгелээнинден бээр 20 чылынга бараалгаткан юбилей хемчелери ажыттынган. Чогум-на 1974 чылдың мындыг июль хүннеринде Байкал аар ийиниң тайгазынга шаандакы ССРЭ-ниң бүгү республикаларын төлээлээн 600 эки турачыларның баштайгы десантызы дүжүртүнген. Ол эн баштайгы тудугжуларны ынчаарда Байкалдың Курлы болгаш Даван арттарынга, Тазы, Уоян болгаш Нижнеангарск суурлар районнарынга вертолеттар болгаш хем баржалары-биле аппарып чедирген. Оларның баштайгы эвлчегде сорулгазы — доктаамал суурларны болгаш оруктарны тудары турган.

«СВОБОДНЫЙ КУРС» СОЛУННУҢ ЧҮҮЛҮ

Рубцовскинин Казахстанче дыка чоок боон турары Алтайның он хоорайы наркотиктер садыгжыларының болчажыр чери болу бээринің кырында келген. Ол дугайын «Свободный курс» солун бижээн. Чүге дээрге ангы-ангы черлерден чажырын эккелген кара-таапкы, гашиш болгаш марихуананы аңаа чажырып, чорудуп турар апаргаы илдең боон турар. Ол хоорай судунун даргазы Зоя Бугориныың дыннатканын өзугаар алырга, Рубцовскинин ИХМ килдизинің ажылдакчылары бо чыллың бирги чартыында наркотиктер-биле холбашкан 37 кем-херек үүлгедиишкиннерин илереткен. Ынчаарга эткен чыл дүргүзүнде 30 кижини шак-ла ындыг үүлгедиишкиннер дээш шииткен.

ДЕПУТАТТАРНЫ ЧЕДИР СОҢГУУР

Еврей Автономнуг областың хоойлужудулга Хуралынга, Улус төлөлекчилериниң Хоорай хуралынга депутаттары чедир соңгууру октябрьның тоста болур кылдыр шиитпирлээн. Оон-биле чергелештир областың чагырганларын база соңгуур. Күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчузунуң бүрүн эргелериниң хуусаазы беш чыл болур. Областың Хоойлужудулга Хуралының сессиязы ынчаар шиитпирлээн.

КЫЗЫГААР ҮРЕКЧИЛЕРИ

Ыраккы Чөөн чүкте кожа-Кыдаттың хамаатыларының кызыгаар үреп, кирер чоруу дыка көвүдээн. Кел дивээн аалчыларны кызыгаржыларның тутпайн баар хүнери барык чок апарган. Чамдыкта-хары угда-ийи-даа черден кызыгаар үрээр таварылгалар бар.

Чижээ, чоокта чаа ийи кыдат Уссурий тайгазынга оргаадай «аннаар» дээш кызыгаарны чүгле-он метр эртип бар чорааш, туттурганнар. Чыл-өгезинден-бээр Россияның кызыгаарының Приморье-кезээнге туттурганнарның саны 257 кижи болган.

(РосИТА-СЧТА-ның медээлеринден).

ХАМЫК УЖУР АРАГАЛААШКЫНДА

Шагаан-Арыг хоорай Баян-Кол ховузун шыва алы берген болгаш дук-тумен хөй чурттакчылыг ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа ол улуг эвес хоорай. Чурттакчылары дөгерези атсывын билишпес-даа болза, арын-шырайындан эндешпестер. Ажыы-биле чугаалаарга, төп областарда ажылчын суур шаа четпес хоорайжыгаш-тыр ийин. Ынчалза-даа ол арагалаар талазы-биле шуут кедереп барган чурттакчылыг черниң санынга каттыжып турары кижиге ыглаксанчыг. Чүге дээрге, чүгле январь айда безин хөй арага ишкенинден хоорай эмнелгезинге «кызыл-дустаар» чыгаан бежен ийи кижи киргеп.

Гипократтың дангыраанга шынчы бердинген хөөкүй эмчилер ол кижилерниң амы-тынын алыр дээш, бүгү-ле хемчеглерни ап келгениниң түннелинде харындаа хорамча чок болган. Арагадан хораннанган кижилерни оңгарарынга, баштайгы дузаны кадарынга безин чангыс кижиге он ажыг мун рубль өртектиг эмнерни хан-ламырынче салып турганнар. Боттарын эки тура-биле хораннап алган ол амытаннар эмнелгеге дора дизе үш-беш хонарлар болгай. Чамдыктары чартык ай-даа чыгай бээр. Экономистерниң санап турарын өзугаар алырга, чангыс аарыг кижиге орун-хүн дээш 28 мун рубль чарыгдаттынып турар. Шак ынчап кээрге, Шагаан-Арыгның үдээн арагачыларын эмнээринге чангыс ай иштинде хөй акша-хөренги чарыгдаттынары биллингир ышкажыл. Ол хайыраан тывылбас эмнерни аарыг кижилерге, эн ылангыя салгаан чаш ургларга берген болза, улуг буян болур ийик.

Эрткен февраль, март айларда эмнелгеге ачыбуян дилеп, амы-тынын алынар деп кээп турар кижилерниң саны улам көвүдээн.

Кожуун чагырганының даргазы К. Т. Күүлар бо бүгүнү өөренип көргеш, чамдык хемчеглерни алырының оралдажыышкыннарын кылып турарын демдеглээр апаар. Оларның бир чижээ — эмнелгеге киргеп чүүдээн кижилерниң тодаргай дангызын тургусканы. Ол «кара» дангызны «Улуг-Хем» солунга парлаары боон турар.

Дангызда киргеп кижилерни алгаш көөрге, колдуунда 20-30 хар иштинде аныяк улус боор-дур. Оларның барык дөгерези ажыл чок кижилер боон турар. Биртээ, ындыг болганда, арага садып ижер акшаны кайыын ап турары билдинмес. Өг-бүлезинин, уруг-дарыының, дөргүл-төрелиниң акша-төгериин мөлчүп турары чугаажок.

Оон-биле чергелештир эмнелгеге киргеп хораннанган кижилерниң аразында өске нацияның кижилери ховар. Шагаан-Арыгның чурттакчыларының чартык кезии орус дылдыг улустар болдур ийин. Моон алгаш көөрге, мораль талазы-биле будулуп, арагадарыже дүлдүүп турар кижилер чүгле тывалар апарган-дыр.

Арагачылар эмнелге ажылдакчыларынга, эн ылангыя дүрген дуза чедирер станциянын фельдшерлеринге дыка халалыг болу бердилер. Чижээ, Горная кудумчузунда Геннадий Калашпа деп кижи чурттап турар. Акшазы төнмээн шаанда элээревес. Өлдүм-читтим деп долгап-ла кээр. Баарга-ла эм-дом өртээнге бээр акшазы база чок боор. Ол ышкаш беш каът бажынарда чурттап турар Татьяна Түлүш дээр аныяк хөрээжен шуут тенек аарыг берген. Оны үш-дүн ортузунда Кызылдын нерв эмнелгезинге чедирер ужурга таварышкан бис.

Кижилерниң аарып-аржып, кем-херек үүлгедип чоруп турарының кол чылдагааны арагада деп бадыткаар мен. Чон ортузунда массалыг арагалаашкын болуп турда, Россиянын-даа, Тываның-даа чазактары тоомчага албайн турарын кижи кайгаар. Хоочураан арагачыларны күш-биле тудуп эмнедир болза эки деп саналдыг мен. Арагалаашкын-биле демиселге каран көрнүр кижилерни, сарыг шажын болгаш хамнар чиитилдерин кииритирзе артык эвес. Ол ышкаш ТР-ниң Дээди Хуралы, Президент, Чазак тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, оларны амыдыралга боттандырар дээш быжыг турушту ээлээри чугула апарган.

Мичимаа СЕРГО.
Дүрген дуза чедирер станциянын фельдшери.
Шагаан-Арыг хоорай.

БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ

«Шанган» совхозта, дүвүренчиг байдал тургустунганын ажыл-агыйга 1984 чылдан бээр трактористеп келген Виктор Кара-оолович Оюн-биле ужурашкаш билип алдым. Ында бо хүннерге чедир чүгле 70 ажыг га люцернаны кескен боон турар. Чылдагааны — ажыл-агыйның тускай эртемниглери ажылды орта организастап чадап турарында. Үш сиген кезер машиналарның шатуньнары үрелик. 400 га черде люцернаны амдыгаа чедир орта кезип чадап каннар. Чогум Виктор Оюн пресстээр тракторда ажылдап турар. Ажыл-агыйда ийи пресстерниң кайызы-даа орта ажылдавас: бирде бирээзи үрелип туруп бээр, оон кадында ажылдап турар эжи Дажы Шыырап-ович Оюн база-ла орта ажылдап чадап каан.

Ол ышкаш сиген бригадазының доктаамал төвү база бо чылын кылдынмаан. Ынчангаш тракторларны чангыс черге белүк тургузар аргазы база чок. Оон уламыдан тракторларның артык кезектерин оорлаар чорук база бар.

Бир рулоннуг пресстi чоокта чаа база оорлап аппарган болган. Совхозтуң дирекциязының талазындан база кандыг-даа дуза чок. Ынчангаш «Шанган» совхозунда дүвүренчиг байдал тургустунуп келгени ол. Бир эвес бо хөвээр-ле турар болза, кышкы үеде мал чеми чок артып каарының ырында келген.

Совхозтуң бо чылын мал бажы дыка хораан турган. Ам келир кышты канчаар уткуп алырының дугайында ажылагыйнын удуртукчулары чүүү бодап турарыл. Бо айтырыг оларны мынчага чедир дүвүрепгейн келгени элдептиг. Ам мырынай чеди ай төнүп, сес ай үнүп келди-ле.

Савый-оол ООРЖАК.

ӨГБЕЛЕРИВИС

Я НВАРЫНЫҢ сөөлгү, соок хүннериниң бирээзи чүве. Эртен сес шак четкелекте, бистиң кожуунуң база бир эн улуг назылыг өгбелериниң Булун-Бажы суурнуң адаанда бажыңына чеде бердим. Өгнүн хөрээжен ээзи хүндүлүг эневис Хорлумаа Сандыкчаповна шагда-ла инээн, моллдургазын кажаадан үндүргеш, одарже үндүрүпкен, бызаазынга сула каап берип тур. А өгнүң эр ээзи 84 харлыг өгбе Ким Аранчынович бажынында от салып олур.

Чаа турул келген боор, кырган улус деп бодааныр кайда боор, шагда-ла одункезүн салгаш, шай-суксунуи ижип алган, ажылдап турар болду.

— Кырганнар силерге эш боон дузалажып, хонуп турар ургларыңар келбеске анаа бе?

— Анаа-анаа, дүнмам, бис иелээ бораланып чурттап шыдаар бис, денгел чүгээрде анаа бис. Хүндүс харын ургларны чүгүржүп кээп, хөмүр, ыяш, чүү-хөө киирип берип кааш баар чүве ийин — деп, Ким Аранчынович чугаалады.

Бо солун өгбелер-биле чугаа кылыр дээш келгеним ол чүве. Мээн чаным ындыг. Чугааны буянныг энеден эгелезе эки боор дээш сонуургадым.

— Ургларыңар дугайын чугаалап көрүнерем, Хорлумаа Сандыкчаповна?

— Шаандан бээр бистиң Эрзин кыргыстары моолдап чугаалап чораан чүве болгай. Бистен Моол чурту, кызыгаар ырак эвес болгаш хостуг аралажып чораан бис. Эрги чаным-биле моолдаптайн, дүнмам, ажырбас ирги бе? Очулдурып билир-ле болгай силер аа. Тывалап билирдаа болзумза, шулуун ярын шыдавас, «будуруй» бээрим чадавас. Мен ам 83 харлыг мен. Алды оолду, ийи кыстыг төрээш өстүрген мен. Ургларым урглары-биле катай сөзен ажыг кижи бис. Ургларывысты эки, кадыкчаагай өстүрүп аар дээш, бо ашак-биле дыка-ла кызып-кылайып чорудувус ийин.

— Увай, эгечээ, ургларыңар ам кайда-кайда ажылдап турар ирги, дончулап болур силер бе?

— Оолдарывыс колдуула машина-терге-деп халбактаныр, шоопур-чолаачы деп чүвеге өөренген оолдар бо. Олар болза Маңгаа, Шимикей, Борбак-оол, Толя. Маңгаа оглум ам урглары-биле арат ажылагыйлыг, чер алган, машиналыг, тракторлуг малчыннап тур, көдээде. Чүү дээр ийик, ол бир черде, айыыл чок дээр ийикпе. Даш-оолында чүве. Ынчаарга Маадыр-оол ынаар Бүренде совхозта бир биче дарга диштилер. Толя Шагаан-Арыгда эмчи черинде механик, Борбак-оол совхозта ажылчын. Улуг уруувус Зоя башкылап чоруур, ам Кызылда, биче уруувус Наташа дээди эртемниг зоотехник, база Кызылда чүве, бо-ла ийин.

Х ҮНДҮЛҮГ кырган-ава, эненің долу ат сывы бо: Хорлумаа Сандыкчаповна Долчунмаа дээр. Хөй ургларның кырган-ачазы Ким Аранчынович Кыныраа 84 харлыг, буттары арай аар бастынар, ийи хол бажында даянгыыштарлыг, кулак шала кадыг дээрден башка, чогум боду анаа, амдаа омак-сергек, чазык, сарынгыр-даа, ажылчын будужүн ам-даа оскунмайн чоруур. Оларның адын чон белен адавас, ургларын адап чугаалажыр.

— Маңгааның ачазы, силерден бир дилег бар ийин, дайын мурнунда аныңаңарда силер мал ажылындан аңрыда чүүү кылып чорудучылдарда Эрзин, Бай-Даг, Бай-Хөл сумуларының араттары ургларын эртем-сургуулга өөренир чаа школаны кожуун төвүнге тутканнар, мен аңаа база кириштим. Алдын уургайының өртээлбааза бажынын, сес өрээлди база туттувус. Шишков деп орус хамааты кижи бисти даргалап турду.

— Ким Аранчынович, чер ажылын ол үеде сумуга, кожуунга кылып турган бе?

— Аа, кылбас боор бе. Мөренде «Сталинчи орук», Нарын унунга «Ополчен» деп МЧАЭ-лер турган. Мөренге эвээш тараа тарып турган. А күрүнеге дужаар тарааны Таңды кожуунуң Элегес, Чал-Кежиг ынаар Шаңган-Аксы деп черге тарып турдувус. Сарыг-Булун бугазын араттар хол-биле хүүрек, кускун-хаай туткаш касканнар, ол дээрге он-он километр узун чер. Ол буганы база ол хамааты Шишков айтып, өргеннеп кастырган чүве болгай. Ол үеде лом безин чок. Амгы үеде он Кызын база ол черлерден ыравайн кыштаарлар, колдуунда мал хүр, мекли ажар-ла чүве! Араттар анмеңе ажылын база утпас.

Сумунун араттары черле шору кежээ, шыдамык, соруктуг улус. Кызын Кызыл — Нарын алдын уургай аразынга чин тээр, шанактыг аттар-биле далгантараа, шай, таакпы, аъшчем сөөртүр. Соян таланың араттары мынча дижир: «Бо кыргыстар кызын үргүлчү чолдак хөректээш тоннуг, аът, шапак-биле ажылдап чоруур, бистер боларга бырашпас-тыр бис ийин» — дээрлер болгай. Мактанып-даа канчаар, шыны-ла ол ийин.

Д АЙЫН-ДАА үезинде, оон соонда-даа чылдарда сумунуң арат чонун янзы-бүрү нинти ажылче сумулары Дадарыкпай, Чоскум, Кенден, Чадамба олар эки эвилелдеп чорудулар. Мен 1948 чылдан эгелеп бир каш чыл сумуга овалакчызынга ажылдаан-на метр черни хүүрек-биле казар аныяк кижи ховар-ла боор.

— Эрзин сумузун шаанда бо кожуунга дыка улуг сумуу турган деп дыннаан мен, сонуургадып, сактып көрүүкерем, ырганнар?

— Ийе, шын, улуг сумуу. Ол ийи арбанныг, үш чүс хире өрегелиг. Араттар мал ажылын кылып чораан. Малы арбын. Улар, Чинчилиг, Базы-Кол, Эрзин-Бажы дээр, хөөредип чугаалаар болза, тоолда дег, кайгамчык чараш, оъттуг, суглуг, чечекчимистиг, бедик, кадыр сынарлыг чайлагларда аалдар аът, шары-биле комнаныр алгаш көжүп чайлаар. Малдың семириниң маалыг, мен. МЧАЭ-ге санакчылап элээн ажылдадым.

— Ким Аранчынович, сөөлгү айтырыг. Эрзин хүрээзи Тывада база бир улуг хүрээлериниң бирээзи деп билир бис. Бо дугайын элээн тодарадып болур силер бе?

— Болбайн канчаар. Ол дээрге чеден хире ламаларлыг, ол хире шавы-хуурактарлыг турду. Мал-маганы, өнчүзү база шыырак болган. Чылгызы ийи мун хире, хой, өшкү үш мун хире, саар инек чүс шаа. Канчуур, Улаана, Дываажан, Маанны, Юнургнин деп беш чызаалыг (ам болза бригада хевирлиг). Чызаа бүрүзү нирбалыг (дарга) болур. Олар мал-маган көөр.

Хүрээ болза, Чинчилиг-Аксының дужу Мандыл дагнын баарынга турган. Улуг ламалары Канчыы Хамбы, Зотчу Хамбы, Күндүү Диримби (ол ай, хүн шинчилээр кижи), Бооде Сиремба олар турду. Бооде Сиремба болза, моолдун Улан-Батор кодазынга Улуг Хүрээге эртем комну доосканы. Оон акызы Дарган Кеский дээрге, чаъс-боран, дээр аястырар, үүл-бүрү оът-сиген база таныр, шинчин билир кижи болгай.

Хүрээ тударын эки билир Сан-Берээт адалышкылар турган. Оолдары Чалзырай, Дуваанчап суглар чүве. Олар үүгле Мөрен эвес Нарынга, Бай-Хөлге база хүрээлер тудушкан улус болду. Кыдат айтыкчылар база-ла турган.

— Маңгаа аваазы, болунар дугайында кысказы-биле чугаалаптынарам?

— Менде чүү боор, колда ажылым — ургларым ажаап өстүрер, ажыл-хожулга өөредир, кош мал-маган карактаар мынлыг чүве. Оон өске база аңаа олурбас, хол-биле чүү-хөө боростап, таарыып-даа чорудум-на. Чижээлээрге, тыва өзөрнин төрепчизин угуулаап даараар, ашкы кежиниң дугун чулуп каапкаш, эттеп алгаш, бүдүптер, ыт чевөөзүн-биле хуреп өнүт кылыр. Оон-биле галифелиг, савыда ышкаш алгы-биле, эр чүвүрлер даарааш, Нарын алдын уургайының ажылчыннарынга садып-даа чорудум-на. Орнунга чоорган, акша азы шай, таакпы, ак курупчаат чиг далган-даа ап чордум-на.

Алгы савыаалар-биле бистин ашак бродни идиктерни база дааратар чүве. Ажылчын чолдак хөректээш чылыг тоннарны база ол кылымал савыаларым-дыр даараарымга, улустар ап турду ийин.

— Ким Аранчынович, силерни хүрежип база чораан дээр чорду...

— Ийе харын, кожуун, сумунуң шыырак мөгелерибиле шору тутчуп чораанна мен. Эрзин сумузунга эн шыырак Чамбал, Ижи, Дамба-Хөө, Дарыма, Сандижап дээн ышкаш мөгелер Моолдун, Тес-Хемниң кожуун, сумунуң мөгелери-биле шыырак ачыр-дачыр хүрежип, үжүүрлежип-даа чордулар ийин. Оон салгакчылары Кунужап, Чула, Өткүн, Магыл, Дукчээ, Мадээ болгаш өскелер-даа бар.

Кыныраа, Долчунмаа, өгбелер солун-на улус. Олар дээрге дириг төөгү ышкажыл. Олар дээрге Эрзин кожуунуң база төөгүнүң бир кол кадагалакчыларының бирээзи-дир.

Боларны болгаш черле хүндүлүг хоочунарывысты тус чагырга черлери, аныктар карактап, камгалап чоруулу, а эртемденнер, төөгүчүлер, архив черлери оларны, үнелиг эртине төөгүнү чогуур өйүнде чыып, билип ап чоруурлу эн чугула-дыр.

Совхозтуң чону устунде өгбелеривисти ургларыы-биле катай допчулап Кыныраалар дээр болгай. Олар хөй-даа улус, бүлүн төрел бөлүктээ деп болур. Бистин өгберивис — МЧАЭ-ниң колхозтуң суурнуң баштайгы үндезилекчилери-дир. Оларның буяны улуг, ажы-төлү, суурнуң совхозтуң чону оларга чоргаарланып, хүндүлеп, өөрүшкүзүн, четтиргенин илереп чоруурлар.

Алексей ДАМДЫН.
Эрзин кожуун.

Башкыларның август хуралдарынга уткуштур

ЧАА ТЕМА — МОРФЕМНИГ САЙГАРЫЛГА

Кижи черле ындыг: солун чүве кайда-дыр, ону көрүксээр, дыннаксаар...

Ол хүн школага чеде бээримге, Кызылдың башкы институдунда тыва дыл салбырының башкылары, студентилери Кызыл-Даг школазының ажыл-ижин таныжып, ажыл-херекчи дуза көргүзери-биле аалдап келген болду. Олар даартагы хүннүң ажылын планнап, школа ажылы-биле таныжып турда, кырынга чеде берип-тир мен. Ол хүн аалчылар концерт көргүзер, мөөрей-ужуражылга эрттирерин дутуршту. Иштимде өөрүп, келир үеним башкыларын «дарганнаар» институдумдан келген аалчыларга ушкажып, оларның концертин магадавышаан, солун мөөрей-ужуражылга кежээзин көрдүм.

Эртенинде болгулаан кичээлдерге, класс шактарынга олурушкуладым: ханы уткалыгдаа, өөредиглиг-даа-дыр. Институттуң башкылары, студентилери болгаш школаның башкылары билдилиг кичээлдер, класс шактарын эрттиргиледи: арга-дуржулга солчулгазы, чагыг-сүме берилгези элбек болду.

Ылаңгыя башкы институдунуң студентилери класс шагын бедик деннелге эрттирди, башкылары өөредиглиг кичээлдерни берди. Институтта өөренип турар үш моол өнүктер —моол тывалары студентилер, тыва дыл өөренири-биле келген, Турциянын бир университединиң дыңнакчызы, түрк омактыг аныяк оол-биле өөреникчилерниң ужуражылгазы аажок солун эрти.

Институттуң тыва дыл салбырының деканы Т. Д. Мунзук, ында кафедра эргелекчизи К. Б. Куулар, эртемден башкылары боттуг дузаны чедирип, арга-сүмелерни бергенин физика-математика башкызы Хеймер-оол Мынмырович Саая школада ук мергежилдиң башкыларынга чагыг-сүме, дуржулгазын, өөредип, сонуургатканын онзалап демдеглекседим.

Хоочун улуг башкы, школада тыва дыл башкызы Түлүш Балчий оглунун эрттирген кичээлин, арга-дуржулгазын каксы таныштырайн.

Тос класста тыва дыл кичээли. Башкылар, студентилер, аалчылар арбын. Өөреникчилер шупту тургаш, холдарын тейлей туткаш: «Үш Мөнгүлээм. Алдыы, Үстүү Ооруглаым. Бай-байлак Бай-Тайгам! Ээр-Хемчим, өршээ хайыракан! Кичээлвис эки эртсин. Аалчыларга буянны күзедивис. Ындыг-ла болзунам!» деп үн алчып, орэн-таңдызын кыйгырып, дуза дилеп, йөрээл-күзээшкин салдылар. Тыва кижи оран-таңдызынга чалбарып, дилег кылып, дуза дилеп, таңдызындан чемненип чораанын сагынмышаан, бажымга мындыг бодал чүгүртүлеш диди: «Чаагай чанчылдар өөредир шенелде школа болгай, башкының чогаадыкчы ажылының хевири-дир, йөрээл-күзээшкин өөредир эскит-тир, кижинин сеткили чымчап, бойдуска, долгандыр кижилерге чоргаарал көдүрлүр хөөн киирер тускай кыйгы-дыр».

Катаптаашкын кичээли. Тема: үн, үжүк, слог, сөс, домак. Хөй дүрүмнер дагыннаарын башкы сагындыргаш, кончуг кичээнгейлиг болурун чагыды.

Аскан бирги көргүзүг-бижимелде — үн. Топтап көөрүн башкы дилевишаан, өөреникчиден айтырарга, өткүт, тода номчуду. Көргүзүгде он беш тодарадылга кирген, школа номунда кирбээни-даа бар. Ында үн дугайында өзек тодарадылгалар допчу бижиттинген. Башкы дөрт кол айтырыг салгаш, бижимел-биле харыылаарын диледи. Минута четпээнде, бир өөреникчи кыдыраажындан номчуп, шын харылады.

Аскан ийнги көргүзүг-бижимелде — **үжүк**. Ында он беш тодарадылга бар. Кичээнгейлиг болурун башкы сүмелээш, өөреникчиге номчуткаш, ажык, й үннүг ажык, ажык эвес дааштыг (дүлей), ыыт-дааштыг (ыыткыр) үжүктерни, алфавитти айтырарга, бүзүреллиг харыылар дынналды. Ынчалза-даа алфавитти чамдыктары уткан азы четче билбезин башкы эскергеш, алфавит доктаадыр бөдүүн арганы самбырага бижий шаапты:

1. а. 2. б, в, г, д. 3. е, ё. 4. ж, з. 5. и. 6. й, к, л, м, н, к. 7. о, ө. 8. п, р, с, т. 9. у, ү. 10. ф, х, у, ч, ш, щ. 11. ь, ы, ъ. 12. э, ю, я. Саарзык дугаарда ажык, саарзык эвезинде ажык эвес үжүктер кирген. Баштай саарзык, а дараазында саарзык эвес дугаарда үжүктерни доктаадыр. Бо дүрген доктаадыр психологтуг мергежилге — башкының чогаадылгазыдыр, дидактика, методика, психология мында шупту тудушкан.

Көргүзүг бижимелдер угулзалыг допчу, ангы-ангы өөнерлиг, оларны психологтуг мергежилге деп билдим. Чүге дээрге, көргенин, номчаанын — сактып бижиир, чугаалаар. Психологтуг мергежилгелерни башкы кичээл санында ажыглаарын көрген мен. Ындыг мергежилгелер угаан-бодалды сайзырадыр, логика өзугаар чурумчудар. Ол — башкының чогаадыкчы ажылы.

Аскан үшкү көргүзүг бижимелде — **слог**. Он дөрт тодарадылга кирген, школа номунда кирбээни база бар. Ылавылап көрүңер диген, өөреникчиге башкы номчутту.

Чаа тема, ады — морфемниг сайгарылга. Башкы самбырага «чоруттулар» деп сөстү бижээш, уткалыг кезектерге чарарын сүмеледи. Баштак аян-биле кичээнгейлиг болурун сагындырбышаан, бижээн сөстү өөреникчилер-биле уткалыг кезектерге чардылар: чор-у-т-ту-лар.

— Морфемниг сайгарылга деп чүл?

— Сөстү уткалыг кезектерге чарарын морфемниг сайгарылга дээр.

Чаа тема өөреткени чиик, билдингир. Ол харын-даа катаптаашкын сагындырар.

Аскан дөртү бижимел көргүзүгде — **сөс**. Эң кол он ийи тодарадылга бижиттинген, база-ла өөредилге номунда чок тодарадылгалар бар болду. Өөреникчи номчаан соонда, бижимелди аажок кичээнгейлиг көөрүн дилевишаан, башкы чечен сөстер бижитти, а сөзүглелди чүгле чаңгыс адады:

Саарыы чок хем турбас,
Чазыы чок кижи турбас.

Кичээлдерге мурнунда олуржуп тура, эскерген чүвем: домак бижидерде, башкы чаңгыс катап номчуурга, өөреникчилери бижип четтигиптерин кайгаан мен. Бистер кандыг ийик бис, домак бижиирде, үш, харын-даа оон хөй номчугулаар болгай бис. Бо башкыда сыр өске — хыналда диктантыны чаңгыс номчуур, а диктант сөзүглелин баштай номчувас чанчылдыт, чүге дээрге, өөреникчилери кичээнгейлиг, дүрген бижип чаңчыккан.

Башкылар бир-ле мынчаар айтырганнар: «Мындыг кичээнгейни канчап чедип алган силер?». Харыы: «Ол берге. Психологтуг логикалыг бодалды сайзырадырга, чедип алдынар. Дыннаар, доктаадыр, күүседир (бижиир, чугаалаар), көөр медерелдерни денге ажылдаар кылдыр чанчыктырар керек. Баштай дыннаарынга, оон көөр, чугаалаар, бижиир, доктаадырынга өөредир, дыннап тура, холунга чүну-даа тутпас, бажын, холун, будун шимчетпес чүгле сөөк ушканы дыннаныр ыржымда сөстү тода, оожум адаар, а өөреникчи ол сөстү баштай иштинде адаар, оон бижиир. Бөдүүн чажыт ол-ладыр».

Бижиттинген домактарны башкы сайгартты:

— Бо домактар бөдүүн бе, нарын бе?

— Чагырышкан нарын домактар-дыр.

— Кандыг тайылбыр домактары барыл?

— Саарыы чок, чазыы чок деп тодарадылганың тайылбыр домактары бар.

— Тайылбыр домактарында «Чок» деп сөс үүнү илередирил?

— Мында «чок» деп сөс причастиеден илереттинген тодарадылга болур.

Башкы чок, ийе деп сөстерни өөреникчилерниң кирскилгези-биле ийи-үш айтырыгларга чок, ийе деп сөстер-биле харыылаттыргаш, тодаратпышаан, чечен сөстер бижитти:

Шеңне чечээ аргазын
каастаар,
Шевер кыс өргээзин
каастаар.

Сөс бүрүзүнүң кырынга харыылаттынар айтырыын бижиирин, домак кежигүннерин шыырын башкы диледи. Дилегни өөреникчилер күүсеткени-биле кичээл доозулган.

Хоочун башкы кичээлинге үн, үжүк, слог, сөс — дөрт-ле айтырыгны бежен алды янзы тодарадылгага көргүскен. Темаларны блоктай (дигии-биле катаптаар дуржулгазын көргүспүшаан, психологтуг мергежилиниң ажыктышын, өөреникчиниң кичээнгейлиг болурун янзы-бүрү аян-биле чедип алырының уран аргазын башкы көргүскен деп билдим.

Балчий-ооловичиниң кичээлдеринге олуржуп тура, сөстү үстүнден куду, адаандан өрү, солагай талазындан оң талаже, харын-даа дедир номчуткулаанын, өөреникчилери чаңгыс сөстү кыдыраажынга хөй катап парлап органын элдепсинген мен, а херек кылында биргизи дүрген доктаадыр, номчуур, бижииринiң япон арга-дыр, ийигизи чазар сөзүн утпас кылдыр өөредир психологтуг мергежилге-дир.

Чапсарда башкының тос класска өскерткен программазын сонуургадым. Чеди чартык арында чөлеңгииш медээлерлиг схемалар бергеш: «Тос класстың өөредилге ному шупту мында» — диди. Шынап-ла, шевергин, допчу бижээн, чураан схемаларда тос класс номунуң бүгү дүрүмнери төдү кирген болду.

Түлүш Балчый оглунуң бүгү өөреникчилери — тыва дылдың аныяк чогаадыкчы башкызы О. Б. Иртит, С. К. Мижит-Доржу, башкызы дег, ажык кичээлдер эрттирген. Институттуң башкылары бо аныяктарны мактавышаан, үнелиг арга-сүмелерин, чагыын берген. Ольга Болат-ооловна чаартыкчы езу-биле ажылдап турар, башкызының орнун солуур, оруун истээр талантылыг кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң тургускан тыва дылды ханы өөредир программазы-биле алды класста факультативкичээлдер эрттирип турар, а Салбак Каң-ооловна башкызының тургускан программазы-биле бо чылын ийи беш класстарда шенелдени эгелээн.

Сайгарылга үезинде хоочун башкыга айтырыглар хөй салдынган: программаны бадылаан бе, беш класстың программазы чүге алды классче шилчээнил, тос класс дооскан өөреникчи өске школаже шилчий берзе, өөренмээн темаларын канчаарыл, дедир слог дугайы кайда бижиттингенил, морфемниг сайгарылганы беш класска өөренир болгай, чүге тос класста чаа тема кылдыр киргенил?

Институт башкыларының айтырыгларынга Түлүш башкы бодалын мынчаар илеретти:

— Ажык-чарлыг 1985 чылда эгелээн шенелдени каш чыл эрткенде, түннел барда, ам кээп бадылаары дээрге, каш чыл бурунгаар чүгүре берген сылдысты ам чүгүрзүн дээни-биле дөмей болбас бе? Кичээливисти чамдыктар билбейн барып болур, чүге дээрге, чаа чүвеге бодал, көрүш үннеш эвесте, каракка ижикпээнде логика езугаар тургустуна бээр таварылга-дыр. Программаысты деткип-даа, деткивейн-даа турарлар бар. Чазыыңар ол, бо дээнинге өөрүүр, а шенелдевиске хамаарыштыр чигзиниишкинге удур бис. Слог дугайында өөредиг тыва дыл методиказында четче чырыттынмаан. Ону сайзырадыры чугула. Өөреникчи слог тургузуп кааны черле солун болган. Хоочун ыраажылар Баку Дылак, Антонина Хертек, Марий-оол Сат, Андрей Өпей, Раиса Иргит, Ачыймаа Таргын оларның ырыларын таалалбиле дыңнап, өөрүп олурган бис. Автоклубтуң чолаачызы Маадыр Монгуш өөнүң ишти, хөгжүм школазының директору 35 чыл чүрттаан өг-бүлеге чараш ырызын тураскааткан. Хөгжүм школазының өөреникчилериниң күүселдези-биле «Найыралдың сөңү» деп таңцыны ээлгир, чараш танцылаарын чаптан, чарашсынып көрген бис. Кежээниң хөгжүм үлекчилери Борис Чамбыттың, Александр Сендоонуң ырлаарын дыңнааш, кижиниң хей-аъды ала-чайгаар көдүрлүп келир болур чорду. Кызыл-Дагдан бээр сцена кырынче чалаттырган ававыска тураскаадып, ава дугайында уян ырларын күүседи бээрге, хөөкүй өөрүшкүнүн карак чаштарыч чудуп олурган.

Башкыларының бирээзи, Чимис Күжүгетовна залда олуруп турар көрүкчулер-биле харылзаалыг болуп, чон-биле, микрофон-биле ажылдап билири, эптин, онзагай ылгалдыы кыдыындан көрүп олурган кижиге илдепи аажок болган. Күүселде чарлап үнүп келгеш, бир-ле каттырынчыг чүүлүг чугаалап, чонну хөглетип турган. Бажы кэткан, пат чанчыккан кижи-ле ыйнаан, холунда саазының тудуп алган чорун турар, ол хиреде оон чаңгыс сөс-даа чон мурнунга көрбес кижи чораан.

Сценарийниң төнчүзүнде 35 чыл болган өг-бүленің ынак ырларының бирээзи Солаан Базыр-оолдуң «Нүскү сесерликке» деп ырызын сцена кырынга вальстап турган, ырлажып төндүрдүлер. Кайгамчык-ла чараш көрүштүг болган, кижиниң сагыш-сеткили хөлзеп, сергеп келир чораан. Бо чараш сценарийни улуг библиотекарь, Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады Чимис Адыг-оолдуң бижип тургусканын сөөлүнде бистерге таныштырган. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, библиотеканың директору Тамара Сыратовна дыштанылга кежээзиниң ийиги кезээн чарлаптарга, өг-бүлеге чылыг сөстер чугаалап, байыр чедиришкиннери эгелээн. Тээли суур чагыргазының даргазы Сергей Салчак 35 чыл болган өг-бүлеге аас-кежикти күзевишаан, суур чагыргазының мурнундан суй белектерни Серенмаа, Доржу Салчактарга болгаш ававыска өргээш барган. Сцена кырынче чаававыс, маадыр-ле Серенмаа Салчаковнаның кады төрээн дунмазы, «Тээли» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол зоотехниги Владимир Очур культура ажылдакчыларынга бедик утка-шынарлыг, чараш кежээни эрттиргенинге өөрүшкүзүн илередип, төрелдериниң болгаш болунун өг-бүлезинден хеп чуур машинаны өг-бүленин гузуун эки билбезинден сөс бижимелин чазары кайы хөй, слогче улуг кичээнгей сала бергенивис ужуру ында, аай-дедир, дорт, доора слогтар тыва дыл методиказында бар. Школа номунда морфемниг сайгарылга бижиттинмээн. Сөстүң утка талазы-биле сайгарылгазын дазыл, дөс, чогаадылга, өскертилге (сан, арын, хамаарылга, падеж) кожумаа кылдыр сайгартыр. Программавыста үн, үжүк, слог, сөс, домак — класс бүрүзүнде кирген. Тос класска чедир өөреникчи сөс тургузуун эки билгенде, морфема деп билиишкинни өөредирге, белени-биле билип алырын эскерген бис, а морфемниг, морфологтуг сайгарылгалар ылгалдыг. Ону билиндирбеске, беш класс өөреникчизин морфемниг сайгарылгада хөй дөстер туруп болуру будалдырар. Ынчангаш морфемниг сайгарылганы өске сайгарылгалар-биле кады 9-11 класстарга киирген ужурувус ол. Беш класска эге класс программазын делгемчидип, нарыыдаткаш киирген, бештің материалын алды классче шилчитсивиссе-даа, беш класс ному нарыыдай бергенин билир бис.

Бодум хуумда өскертир эргелиг, а Түлүштүң программазында өөреникчинин билбес, кошкак билир темаларын дагыннаары тускайлан, азы программа ээлгир, өскерличел болганындан өөреникчилерни чаңгыстап, бөлүктеп, дигии-биле өөредиринге эптиг.

Аалчыларны тыва хүндүткел езузу-биле хүлээп ап, биче сеткил долган үдээр езулал-биле Бел аржаанынга чедирип, Бай-Тайганың каас, чурумалдыг бойдузун көргүскеш, Кызыл-Даг башкылары хүндүлүг аалчыларын чылыыбиле үдеп каннар.

Кызыл-Даг башкыларының хүндүлээчел, биче сеткилдиин, бот-боттарын деткижер эки чаңын чеже катап көрбедим дээр, эр-хейлер! Коллективтиң онзагай арны — бо школа барын зонада улусчу башкылалдын эртем-методиктиг төвү апарганында. Шенелде ажылыңар сүт дег ак оруктуг, аалчыларыңар үзүлбес болзунам, чуртташтарым!

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.
Тээли суур.

Методиктиг дуржулга

ШАГДААНЫҢ КЫЗЫМАК АЖЫЛЫ

Юрий Жожкинниң төрүттүнген чери Таңды кожуунуң Арыг-Бажы суур. Ол 1987 чылда Владимировка ортумак школазын дооскаш, шериг хүлээлгезин эрттирген соонда, кожуунуң иштики херектер килдизинге шагдаалап ажылдай берген. 1990 чылда Юрий Красноярскиниң милиция школазынче өөренип кирген. Дараазында чылын ол өг-бүлезиниң аайы-биле бот-өөредилгеже шилчиттирип алган, ам үшкү курста чедиишкинниг өөренип турар.

Юрий баштай Балгазынның милиция салбырынга ажылдааш, 1994 чылдың эгезинден эгелеп Арыг-Бажы суурнуң участок төлээзи бооп ажылдап турар.

Аныяк кижиге баштайгы үеде бергелер турган болбайн аан. Эде тургустунуушкун эгелээн соонда, кижизидилге ажылын кылыр хөй-нинти организациялары-даа ажылдавастаан. Ынчангаш бергелерге таваржып турганы чөптүг хире.

Ындыг-даа болза Юрий Жожкин бергелерге торулбаан. Ам бо хүннерде суурнуң чагырга чери-биле кады хөй-нинти организацияларын тургузуп, херээженнер чөвүлели, эрлер чөвүлели, кудумчу комитеттери, улусчу дружина дээн ышкаш, өске-даа хөй-нинти организацияларынга даянып алгаш, сөөлгү үеде элээн ажылдарны чорудуп келген. Оон база бир эки талазы чүл дээрге, ол черге өскен, аңаа төрүттүнген болгаш, түс чернин чонун, аныяк-өскенин эки таныыр, ынчангаш Юрийге улугла бергедээшкиннер чок бооп турары эки. Арыг-Бажы суур чагыргазы участок төлээзинге тускай өрээлди быжыглап берген, а совхозтуң дирекциязы участок төлээзинге машина-балгат-биле дузалап, ынай-бээр баар дээнге аңаа боттуг дузаны чедирип турар.

Чоокта чаа эр улус чөвүлелинге совхозтуң хоочуну, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Иргитти эккелгеш, ону беш муң акшага торгаан. Ол чүге ынчап барганы ол дээрге, совхозтуң хоочунунуң бажыңында оглунуң оглу чүрттап турар, оон адын Владимир дээр, хары ам 15, кайда-даа ажыл чок, школазын ара кагган.

Владимир дээрзи бодунуң бөлүк өөрлери Анатолий, Вячеслав, Чойган олар-биле школаның мастерскаязының соңгазын үреп киргеш, башкының чаа тонун алгаш, ону деженип, азы дорту-биле чугаалаарга, шала чодуп чоруп турганнар. Үстүнде алаанывыс оолларның ада-иезин база-ла 5-5 муң рубльдерге торгаан.

Канчап олар ындыг чүүлге четкенил дээрге, олар бөлүглежип алгаш, хөй-нинтинге кандыг-даа ажыктыг ажыл кылбайн, бирде бирээзиниң бажыңынга чыглып, даартазында өскезиниң бажынынга чыглып, арагалап чоруп турарындан болган. Олар участок төлээзиниң учедунга моон муонунда-даа турган. Ынчалза-даа оларны хүн бүрү соондан кадарып чоруур эвес, бо удаада башкызының тону-биле шала чодуп, арагалап, үеннеп чоруп турганы ол.

Владимирниң адазы чок, авазы Берт-Дагда чурттап чоруур болгаш кырган-ачазы совхозтуң хоочуну, пенсионер, үргүлчү инек кадарчызы чораан, орден-хавыяалыг, чонунга макталдыг кижини 5 муң рубльге торгадып кааны ол-дур. Владимир кырган-ачазын улуга тооксавас болганы-биле, ону мындыг бак чүвеге таварыштырып чорууру ол-дур.

Ол ышкаш Арыг-Бажының девискээринде хөй-нинтиниң малының оору чок-даа болза, хуу чоннуң малын оорлаар чорук бо-ла таваржы бээр. Чоокта чаа бир хамаатының ийи хаванын турган черинге-ле соккаш, аппарган, ийи бажың иштин, совхозтуң төп складындан 122 кг эътти оорлаан болган.

Бир бажыңны оорлаан оорлар туттурган. Олар суурнуң хамаатызы, ясли-сад ажылдакчызы Наталья Никитинаның бажыңын оорлаан бооп турар. Ол оорлар кандыг-даа ажыл чок Иван, Андрей эжишкилер болган. Иван дээрзи Арыг-Бажында чурттап турар, ажыл чок, эжи Андрей Красноярскиниң Ново-Михайловское суурунда чурттап турар, база-ла ажыл чок, анаа-ла чер кезип, тояап, улчуп чоруурларга хамааржыр.

Олар кайызы-даа моон мурнунда-ла шиитирип чораан-даа болза, оон кандыгдаа түннел үндүрбээни хомуданчыг. Ынчангаш херектің истелгезин ам-даа уламчылап турар.

Ол ышкаш Владимир Оюннуң хаванын оорлаан Орлан дээрзи билдинип-даа турар болза, ону ам-даа тудуп чадап каан, кайда-даа дезип чоруп турары билдинмес. Оон адазы инвалид, авазының сөзүн дыңнавас, кана-даа тояап чоруур. Ынчангаш мындыг херекке онаажып турары ол.

Коммерциялыг магазиннин оорларын база туткан. Олар ниитизи-биле 850 муң рубльдің сигареталарын оорлаан. Ынчангаш участок төлээзи Юрий Жожкиннің ажыл-ижи-биле кысказы-биле таныжарга мындыг-дыр. Оон чугаазы-биле алырга, сөөлгү үеде хөй-нинти организациялары ниитинин корум-чурум үрээшкининге удур шынгыы демиселди чорудуп эгелээн. Ам чүгле оларга даянып, эки ажылдаары арткан.

Савый-оол ООРЖАК.

Чаа эгелээшкин

ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫРЛАЛЫ

Чораан назынымда солунче чүве-даа бижип көрбээн мен. Бодум дээдн эртемниг эмчи кижи мен, бо солунну кара чажымдан эгелеп номчуп, ону чылдың-на чагыдып ап, өг-бүлем-биле сонуургаар болгаш хүндүлээр солунувус чүве. «Шын» солун республикада эң-не хөй тиражтыг, номчукчуларлыг, ат-алдары тыва чон аразында бедик солун деп ону хүндүлеп, үнелеп чоруур мен.

Бо удаада өөрээн сеткилимни черле солун дамчыштыр илередип, демир-үжүк тудуп алырынче бодалдарым мени албадай берди. Ынчангаш бо түүлдү үе элээн эртсе-даа биживестиң аргазы-даа чок болдум.

Тээли суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен Өг-бүле чылынга тураскааткан «Чурттаганың чулазы кыпкан» деп темалыг дыштанылга кежээзи болгандан бээр үр апарган-даа болза, сагыжымда артып калган. Чарлалдарны баш удур хөй-нинти, албан организация черлеринге дыңнадып, чарлап турган болганда, айыткан шагында чон сыныпшас кылдыр чыглып келген. Ук кежээ дөрт айда болганын каксы чугаалап каайн.

Тээли суурда үлегерлиг, корум-чурумнуг, бөдүүн ажыл-ишчи өг-бүле Серенмаа, Доржу Салчактарнын өг-бүле болуп чурттаанындан бээр 35 чыл оюн демдеглээн дыштанылга кежээзи «Чурттаганың чулазы кыпкан» деп ыры-хөгжүмнүг сценарий-биле эгелээн. Өг-бүленің ээлерин, он уруглардың иезин (7 кыс, 3 оол) маадыр ие Серенмаа Салчаковнаны болгаш оон өөнүң ишти, Тээли ортумак школазында ажыл-агый эргелекчизи Доржу Дамбыевичини хөгжүмнүң хөглүг, тааланчыг аялгалары-биле каас-шиник кылдыр кеттинген, арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан чараш танцычы кыстар залдан сцена кырынче чалап олуртуп алдылар. Оларның-биле катай Дамбы Доржуевичиниң аваазын, бистің эргим аввавис, Кызыл-Даг суурнуң хамаатызы, 77 харлыг, Севеңмаа Хүреңовнаны база тускай чаладылар.

Сцена кырын дерип, каастап каанын чаражын чүү дээр! «1994 чыл — өг-бүле чылы» деп бижимелди эмблемазы-биле бижип аскан. «Чурттаганың чулазы кыпкан» деп сөстерни чараш өннер үндүрүп турган бижээш, аскан, оон ортузунда 35 деп сан каас-чаражы-биле көстүп турар. Ынзыбүрү чечектерни ында-мында аскан, столдар кырында, сцена баарында дириг чечектер, бир-ле тоол ораны дег ийин!

Кежээ эгелээринің мурнунда өг-бүле чылынга тураскааткан беседаны библиотекарь Надежда Базавыл кылган. От 1994 чыл, өг-бүле чылынга доктаап, тургустунганындан бээр 35 чыл болган өг-бүленің он ажы-төлүнүң шуптузун адап, оларның чүү кылып турарын чыылганнарга таныштырган.

— Бо өг-бүле Кызыл-Даггa, 1959 чылда чаа-ла олуржуп, чурттап эгелеп турда, ол чылдарда Тывага «Фестиваль ыры» диңмиреп турган. Бо ыры ол үеден эгелээш өг-бүленің ээлериниң ынак ырызы болуп арткан.

Кежээниң башкарыкчызы ынчаар чугаалап турда, ол үениң ышкаш кылдыр кеттинип алган, кара юбкалыг, ак хөйленнерлиг ыраажылар үнгүлеп кээп, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүннүң «Фестиваль ырын» хөйден ырлап күүсеттилер. Культура бажыныың ажылдакчылары Баку Дылак, Антонина Хертек олар ырыны солистеп ырладылар. Мынчаар ырлажып үнгүлеп келирге, залдан көрүп олурган кижиге көрүштүүн кандыг дээр, езулуг-ла ак хөйлең, кара юбкалар үези кижи караанга чуруттунып кестүп келир чорду! Өг-бүленің ынак ырызын, композитор Борис Чамбыт-биле хөгжүм школазында баян башкызы Александр Сендоо олар үдээрге, артканнары тергиин дээн белик деннелге ырлашканын сактып ор мен. Оон соон дарый өг-бүленип боттарынга, оларның ажытөлүнге тураскааткан чараш ырылар, танцылар, шулүктер сценарий аайы-биле чорупп турган. Өг-бүленің амыдыралын сценарийде шулүктер одуруглары-биле тургузуп кааны черле солун болган. Хоочун ыраажылар Баку Дылак, Антонина Хертек, Марий-оол Сат, Андрей Өпей, Раиса Иргит, Ачыймаа Таргын оларның ырыларын таалалбиле дыңнап, өөрүп олурган бис. Автоклубтуң чолаачызы Маадыр Монгуш өөнүң ишти, хөгжүм школазының директору 35 чыл чүрттаан өг-бүлеге чараш ырызын тураскааткан. Хөгжүм школазының өөреникчилериниң күүселдези-биле «Найыралдың сөңү» деп танцыны ээлгир, чараш танцылаарын чаптан, чарашсынып көрген бис. Кежээниң хөгжүм үлекчилери Борис Чамбыттың, Александр Сендоонуң ырлаарын дыңнааш, кижиниң хей-аъды ала-чайгаар көдүрлүп келир болур чорду. Кызыл-Дагдан бээр сцена кырынче чалаттырган ававыска тураскаадып, ава дугайында уян ырларын күүседи бээрге, хөөкүй өөрүшкүнүн карак чаштарыч чудуп олурган.

Башкыларының бирээзи, Чимис Күжүгетовна залда олуруп турар көрүкчулер-биле харылзаалыг болуп, чон-биле, микрофон-биле ажылдап билири, эптин, онзагай ылгалдыы кыдыындан көрүп олурган кижиге илдепи аажок болган. Күүселде чарлап үнүп келгеш, бир-ле каттырынчыг чүүлүг чугаалап, чонну хөглетип турган. Бажы кэткан, пат чанчыккан кижи-ле ыйнаан, холунда саазының тудуп алган чорун турар, ол хиреде оон чаңгыс сөс-даа чон мурнунга көрбес кижи чораан.

Сценарийниң төнчүзүнде 35 чыл болган өг-бүленің ынак ырларының бирээзи Солаан Базыр-оолдуң «Нүскү сесерликке» деп ырызын сцена кырынга вальстап турган, ырлажып төндүрдүлер. Кайгамчык-ла чараш көрүштүг болган, кижиниң сагыш-сеткили хөлзеп, сергеп келир чораан. Бо чараш сценарийни улуг библиотекарь, Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады Чимис Адыг-оолдуң бижип тургусканын сөөлүнде бистерге таныштырган. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, библиотеканың директору Тамара Сыратовна дыштанылга кежээзиниң ийиги кезээн чарлаптарга, өг-бүлеге чылыг сөстер чугаалап, байыр чедиришкиннери эгелээн. Тээли суур чагыргазының даргазы Сергей Салчак 35 чыл болган өг-бүлеге аас-кежикти күзевишаан, суур чагыргазының мурнундан суй белектерни Серенмаа, Доржу Салчактарга болгаш ававыска өргээш барган. Сцена кырынче чаававыс, маадыр-ле Серенмаа Салчаковнаның кады төрээн дунмазы, «Тээли» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол зоотехниги Владимир Очур культура ажылдакчыларынга бедик утка-шынарлыг, чараш кежээни эрттиргенинге өөрүшкүзүн илередип, төрелдериниң болгаш болунун өг-бүлезинден хеп чуур машинаны өг-бүленин эзелери угба, честезинге белекке сунган. Акызының талазындан оон дуңмалары бо чаа чүүлге өөрүп, амдаа өг-бүле узун назылап чурттазын деп йөрээп, малмаганныг улус боорга (сүтсааны элбек), сүт тыртар машинаны белек кылдыр сунган. Тээли ортумак школазының директору Урана Куулар өг-бүлеге чедиишкиннерни күзеп, өг-бүлеге школа коллективиниң мурнундан белээн тудускан. Белектерин берип, чүве чугаалаан кижи-ле хөй. Мен бодум хуумда мынча ботка чурттап келгеш, сцена кырынга мындыг хөй белектерлиг, чараш кылдыр эрттирип турган кежээлер көрбээн мен.

Шак мындыг бөдүүн өг-бүлени деткип, оларны үнелеп, чон мурнунга мындыг чараш кежээни эрттирип турар культура ажылдакчыларының ажыл-ижин үнелеп, өөрүшкүвүстүн сөстерин солун дамчыштыр илередип, оларга ак орукту күзээр-дир мен. Бо кежээниң белеткели чоруп турда, Чимис Күжүгетовна акывыстың болгаш чаававыстың төрелдерингe каш удаа ужуражып барып, бистерни, төрелдерни чыып, ыяк белеткелдиг болурувусту баш бурунгаар чагып, сүмелеп келген. Хөй-ле күштү үндүрген кижи, оон ужурундан ук кежээни чараш кылдыр эрттирип, организастааны бедик уткалыг болганын эскерген бис.

Ачыймаа СЕНДАЖЫ.
Районда санитар эмчизи.

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, үзүктелиишкинниг чаашкын чаар, диңмирээр. Сонгубарыын түктен хаттың күжү секундада 5-10 метр чедер.

Агаарның температураз хүндүс 19-24, чамдык кожууннарга 11-16 градус чылыыр. Дүне 7-12, ыглыг кожууннарга 5 градус чылыг болур.

Кызылга хүндүс онза өскелиишкин чок агаар болур, дүне чаар. Хаттың күжү секундада 5-10 метр чедер.

Агаарның температураз хүндүс 22-24, дүне 10-12 градус чылыыр.

Ийиги хевирнин агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

КИНО

АВГУСТ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ангелдер эвес бис» 10.00, 12.20, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Видеозал: «Ол хүн келир» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өскелер-2» 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ниндзя-терминатор» 14.00 16.00, 18.00 шактарда.

Бии-Хем кожуунда «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйынын удуртулгазы оон хоочуннарының бирээзи

Демир-оол Маадыевич ДОРЖУНУҢ

үр үеде аар аараааш, амыдыралының 60 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, оон ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдерингe, чоок кижилерингe ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чаңында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240. Чагыг № 36—179.